

На місцях поселень людей минулих історичних епох зберігається багато різноманітних пам'яток — свідків їх господарського і суспільного життя, побуту і культури. Вони є дуже важливими, а для дописемного періоду часто навіть єдиними джерелами, на основі яких тільки й можливе вивчення стародавньої історії людського суспільства.

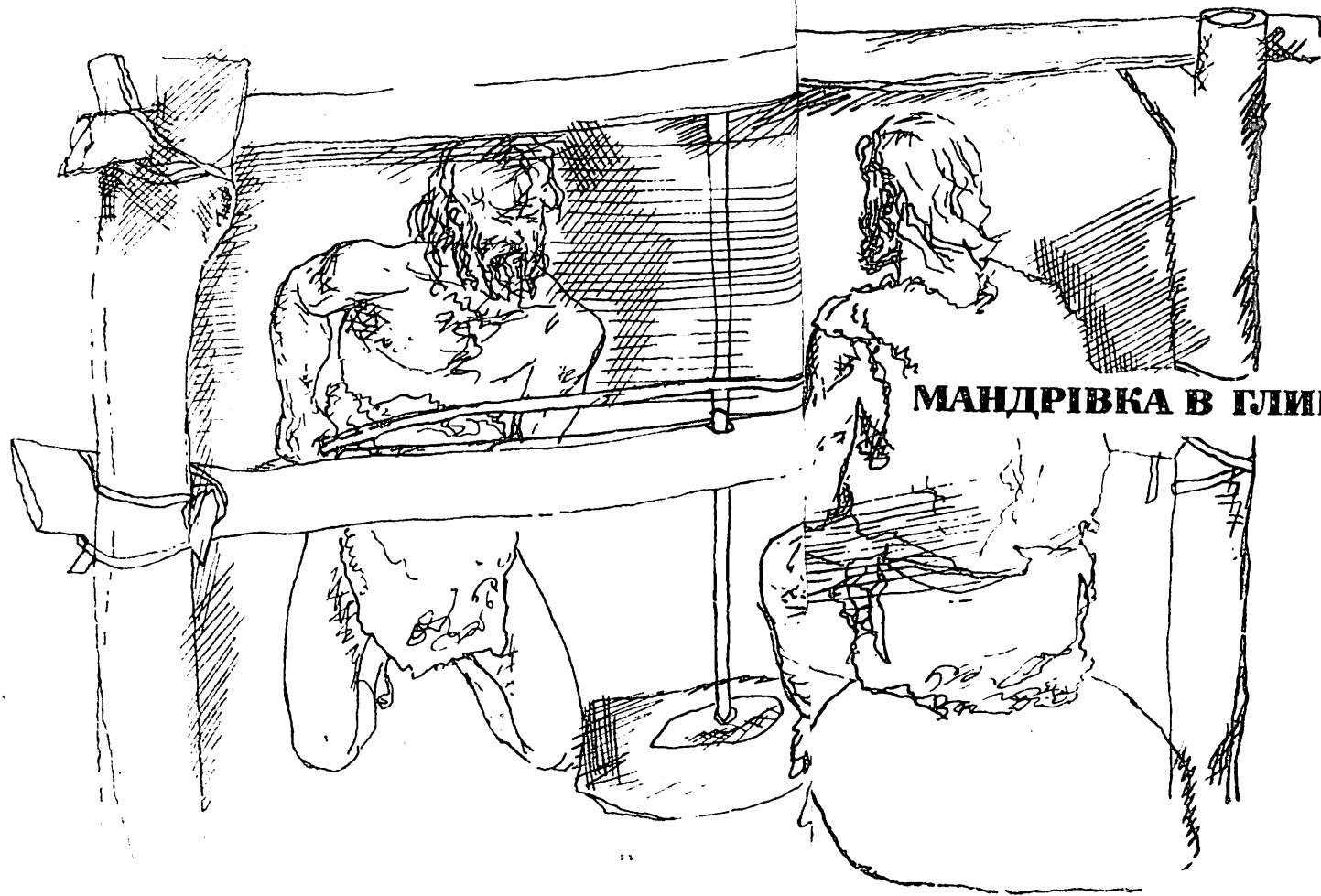
Книга ознайомлює читача з окремими важливими сторінками розвитку людського суспільства на території Української РСР, основними категоріями археологічних пам'яток різних епох, а також дає уявлення про саму дослідницьку роботу археологів.

ВИДАВНИЦТВО „РАДЯНСЬКА ШКОЛА” КИЇВ — 1968

Г.М. ШОВКОПЛЯС
І. Г. ШОВКОПЛЯС

МАНДРІВКА В ГЛИБИНУ ВІКІВ

Е.
нул
тьс.
ток
сус
тур
а д
нав
нов
чен.
ськ
К
рем
роз
на
осн
гич
кож
лідн

І
нул
тьс
ток
сус
тур
а і
нає
ноє
чен
ськ
К
рем
роз:
на
осн
гічн
кож
лід

902.6
Ш78

ХАРКІВСЬКА КНИЖКОВА
ДРУКАРНЯ «КОМУНІСТ»

7-6-3
344-68

ПЕРЕДМОВА

Історія людського суспільства бере свій початок у глибокій давнині — близько мільйона років тому. Саме тоді, на думку більшості дослідників, сталася найважливіша подія в розвитку нашої планети — виділення людини з тваринного світу. «Разом з людиною, — писав Ф. Енгельс, — ми вступаємо в область історії»¹.

За час свого існування людство пройшло великий і складний шлях розвитку від оволодіння найпримітивнішими засобами використання окремих сил природи до створення атомних кораблів та штучних супутників і проникнення в космічний простір.

Відзначаючи грандіозні досягнення своїх сучасників, радянські люди, особливо молодь, повинні пам'ятати, що всі ці успіхи підготовлені напруженою працею і боротьбою минулих поколінь. Щоб по-справжньому зрозуміти зміст сучасного, треба вивчати і знати минуле, у надрах якого воно поступово виникало і визрівало в процесі повсякденної діяльності людей. Без минулого не було б сучасного. „Тільки точним знанням культури, створеної всім розвитком людства, тільки переробленням її можна будувати пролетарську культуру“ — говорив В. І. Ленін на III з'їзді комсомолу².

Щоб вивчити історію людства, досліджують її різноманітні наукові джерела, які поділяються на дві основні групи: писемні джерела і речові джерела, або пам'ятки. Особливо велике значення для вивчення

¹ Ф. Енгельс, Діалектика природи, Держполітвидав УРСР, К., 1953, стор. 15.

² В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 251.

минулих історичних епох у розвитку людського суспільства мають речові джерела, надзвичайно численні за кількістю і різноманітні за своїм складом і характером. Це — поселення і житла, вогнища і печі, поховання і могильники, гірничі виробки і ремісничі майстерні, печери і святилища, гідротехнічні споруди і оброблювані поля, земляні вали і рови, кам'яні та дерев'яні стіни фортець і міст, бруковані шляхи, міські вулиці і площі, знаряддя праці і зброя, побутові вироби і культові предмети, мистецькі твори і прикраси, скарби дорогоцінних речей і монет, кістки тварин, рештки рослин та ін.

Більшість цих пам'яток дійшла до наших днів у пошкодженому стані і лежить тепер у землі на різній глибині. Руїнувалися вони з різних причин, а землею покрили їх вітер і вода. Як правило, чим давніша пам'ятка, тим глибше вона залягає в землі. Але ця закономірність іноді порушується через специфічність умов місцевості, в якій лежить та або інша пам'ятка.

Переважає більшість речових джерел є рештками матеріального життя людей, а тому їх називають *пам'ятками матеріальної культури*. Вони не тільки доповнюють і уточнюють відомості писемних джерел, але мають і цілком самостійне значення. Так буває тим частіше, чим давнішою є історична епоха, до якої належать ці джерела. Для вивчення дописемного періоду історії людства пам'ятки матеріальної культури є не тільки основними, а нерідко і єдиними науковими джерелами. До того ж кількість речових джерел увесь час збільшується внаслідок розкопок. Цим вони вигідно відрізняються від писемних пам'яток, кількість яких, особливо тих, що припадають на дуже ранні епохи, досить обмежена і не може бути тепер скільки-небудь збільшена.

Як продукти людської праці речові джерела висвітлюють життя народних мас, безпосередніх творців історії, тоді як писемні пам'ятки здебільшого стосуються життя панівних класів і через це нерідко бувають дуже тенденційними. Крім того, писемні джерела висвітлюють лише дуже незначний період історії людства — близько п'яти останніх тисяч років (від появи єгипетського ієрогліфічного і шумеро-вавілонського клинописного письма), тоді як речові пам'ятки стосуються всього часу існування суспільства. Винятково велике значення мають речові джерела для вивчення історії народів, що довгий час не мали своєї писемності.

Вивчення речових джерел минулих епох є завданням окремої історичної науки — *археології*. Тому вони дістали також назву *археологічних пам'яток*. На підставі вивчення речових джерел археологія висвітлює історію людського суспільства за первіснообщинного, рабовласницького і феодального ладу. Крім загальноісторичної періодизації суспільства, в археології вживається і її власна, що впливає з характеру речових джерел. В основу такої періодизації покладені зміни основних матеріалів, з яких виготовлялися знаряддя праці, зброя побутові предмети, а також техніка їх обробки. Так, на підставі того, що речі в різний час виготовлялися з каменю, міді, бронзи і заліза, археологічна періодизація передбачає поділ історії людства на *кам'яний вік*, *епоху міді-бронзи* і *ранній залізний вік*. Кам'яний вік і епоха міді-бронзи на території Української РСР цілком припадають на час існування первіснообщинного ладу. Ранньому залізному віці існували рабовласницькі держави в Північному Причорномор'ї. Археологічна наука на Україні почала розвиватися другої половини XVIII ст. Особливо значних успіхів

Г
нул
тьс
ток
сус
тур
а і
нає
нов
чен
ськ
К
рем
роз
на
осн
гіче
кож
лід

досягла вона за роки Радянської влади. Досліджено вже багато дуже цікавих і важливих пам'яток усіх давніх історичних епох. Для вивчення господарського життя і побуту давнього населення велике значення мають рештки поселень, знаряддя праці і побутові вироби, а для вивчення суспільних відносин і духовної культури — поховальні пам'ятки, культові предмети і твори мистецтва.

Створюючи цю книжку, автори ставили собі завдання ознайомити юного читача з деякими археологічними пам'ятками та їх дослідженнями на території Української РСР.

З ТЕМРЯВИ КРИМСЬКИХ ПЕЧЕР

Початковою і найбільш тривалою епохою в розвитку людства був *стародавній кам'яний вік*, або *палеоліт*. Він характеризувався поширенням примітивних знарядь праці з дерева, каменя та кістки і пануванням початкових форм господарської діяльності людей — збиральництва і полювання. Протягом стародавнього кам'яного віку первісні люди набули ряд важливих виробничих навичок, які мали вирішальне значення в їх боротьбі з природою і в дальшому розвитку суспільства. Вони оволоділи первісною технікою обробки каменя для виготовлення знарядь праці, умінням будувати довгочасні житла, винайшли спосіб штучного добування вогню. У цей період виникли найдавніші релігійні уявлення і твори образотворчого мистецтва, завершився тривалий процес формування сучасної людини; встановився первіснообщинний лад.

Рання пора стародавнього кам'яного віку охоплює період від початку існування людського суспільства до часу близько 40 тисяч років тому. Вона безпосередньо зв'язана з первісним розселенням найдавніших людей з територій, де відбувався процес виділення людини з тваринного світу. До таких територій, як свідчать сучасні наукові дані, входили і південні райони нашої країни, у тому числі й такі райони території Української РСР, як Крим, Приазов'я і Придністров'я. Саме тут знайдені найдавніші сліди перебування первісних людей у Східній Європі — їх поселення (стоянки).

Однією з найраніших серед них є стоянка в печері Кіік-Коба в Криму. Виявив її в 1924 р. і потім розкопував відомий радянський археолог Г. А. Бонч-Осмоловський. Печера розташована на високому правому березі невеликої гірської річки Зуї в 25 км на схід від

м. Сімферополя. Добре захищена від суворих північних вітрів, печера була надійним сховищем для людей від холоду, негоди і хижих тварин. Дослідження показали, що первісні люди в далекому минулому заселяли печеру двічі в різний час з великою перервою. Про це свідчить наявність у ній двох шарів різноманітних решток їх проживання — кам'яних виробів, кісток тварин і золи, розділених шаром землі без будь-яких знахідок. Останній утворився в печері в проміжок між першим і другим заселеннями.

У нижньому, давнішому шарі знахідок — нижньому культурному шарі — виявлено близько двох тисяч розколотих кременів різних форм з гострими краями. Більшість з них люди застосовували для роботи без додаткової спеціальної обробки. Невелика кількість знарядь, переважно так звані рубила, мають незначні розміри (близько 8 см у довжину і 3,5 см у ширину); вони досить грубо оброблені звичайним двобічним оббиванням.

Незважаючи на примітивність крем'яних знарядь, мешканці стоянки полювали на досить великих і рухливих тварин, використовуючи для цього мисливські знаряддя з дерева (типу списів із загостреним кінцем). Серед цих тварин були зубри, сайги-антилопи, велетенські олені, благородні олені, дикі коні, дикі осли, вовки та ін. З цього можна зробити висновок, що полювання відіграло дуже важливу роль у житті поселенців печери.

Крім полювання, вони збирали рослину їжу, їстівних слимаків тощо. Залишки прошарків золи свідчать про епізодичне користування вогнем. Нижній культурний шар стоянки в печері Кіік-Коба, як вважають, може бути віднесений до кінця *ашельської* пори раннього палеоліту і датований часом близько 100 тис. років тому. Люди, що населяли печеру в той час, як вважають учені

належали до найдавнішого фізичного типу — так званих *археантропів* (найдавніших людей).

Пізніше печера Кіік-Коба вдруге була заселена первісними людьми. Вони залишили після себе верхній її шар знахідок — верхній культурний шар. Це сталося вже в кінцеву еру раннього палеоліту — *мустьєрську*, одну з найцікавіших у стародавньому кам'яному віці. Час цієї пори — близько 100—40 тис. років тому.

Цікавим було природне оточення, в якому жила тоді людина, значними були її досягнення в первісному виробництві і побуті. Дехто вважає, що ця пора збігається в часі з максимальним похолоданням в Європі, яке відоме під назвою так званої льодовикової епохи. Уявляється, що саме в цей час відбулося найбільше просування північного льодовика на південь — по долині Дніпра на Україну — майже до сучасного м. Дніпродзержинська. Внаслідок значного похолодання на території України поступово установилися природні умови, близькі до умов сучасних північних лісових і навіть лісотундрових районів Східної Європи. Такі типові представники холодного клімату, як північний олень і песець, у своїх сезонних перекочовках досягали навіть передгір'їв Кримського півострова, де на них і полювали первісні люди.

У боротьбі з холодом і хижими тваринами люди змушені були дедалі більше користуватися вогнем. Постійна потреба в ньому привела до винайдення способу його штучного добування тертям дерева. Це було одним з найважливіших технічних і загальнокультурних досягнень людства, його перша перемога над однією з могутніх сил природи. Ф. Енгельс писав, що винайдення способу добування вогню своїм визвольним значенням перевершувало винайдення парової машини у XVIII ст., оскільки воно «...вперше дало людині панування над певною

силу природи і тим самим остаточно відокремило людину від тваринного царства»¹.

Для захисту тіла від холоду і негоди первісні люди мустьєрської пори широко використовували шкури тварин; житлами їх були природні печери, гроти і навіси під скелями (в горах). У відкритих місцевостях люди влаштовували штучні заслони і укриття з дерева та великих кісток тварин. Тепло в своїх житлах вони підтримували за допомогою вогнищ.

Головним заняттям мешканців мустьєрських стоянок було полювання на тварин. Полювали звичайно колективно, широко застосовуючи загони і використовуючи вогонь. У мустьєрську пору з'являються перші спеціалізовані кам'яні знаряддя праці. Найголовнішими серед них були гостроконечники і скребла, виготовлені з підтрикутних пластин за допомогою зколювання з підготовлених дисковидних заготовок — нуклеусів. Гостроконечники використовували як ножі для обробки дерева і шкур, розрізування м'яса тварин тощо. Окремі з них використовувались також як наконечники дерев'яних мисливських знарядь — списів (рогатин). Скребла були ножами для обробки шкур та виконання інших робіт.

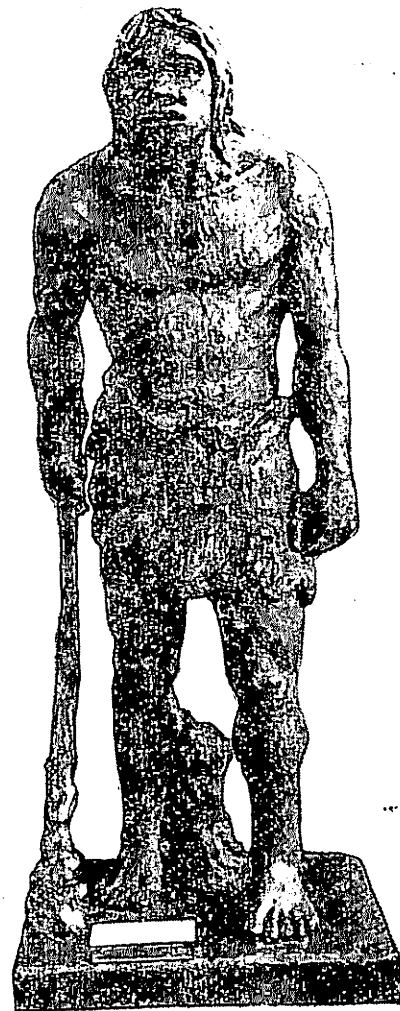
Верхній культурний шар стоянки в печері Кіік-Коба містив рештки довгочасного вогнища, велику кількість крем'яних виробів — гостроконечників, скребел і відщепів, а також кісток мамонтів, шерстистих носорогів, диких коней, велетенського, благородного і північного оленів, сайги, диких свиней, печерних ведмедів та гізів, різних гризунів і птахів. Частина цих кісток була розколота людьми для добування кісткового жиру, яким вони

¹ Ф. Енгельс, *Анти-Дюрінг*, Держполітвидав УРСР, 1953, стор. 98.

харчувалися, а також змащували тіло, щоб захистити його від холоду.

Визначною науковою подією було виявлення в цій печері першого в СРСР поховання мустьєрської людини. Частина кістяка, що збереглася, — гомілка, лапоподібна кисть руки і плеската стопа — лежали в спеціально викопаній ямі розміром 170 × 50 см і глибиною 30—40 см. Кістяк лежав на правому боці в трохи скорченому стані. Вивчення кісткових решток показало, що вони належать людині так званого *неандертальського фізичного типу*, або палеоантропу (давній людині).

Неандерталець був кремезною, середньою на зріст людиною (близько 160 см), з розвинутою мускулатурою, сутулуватою, з досить великою головою. Мав він вертикальну поставу тіла з трохи зігнутими в

Неандертальська людина.
Скульптура І. М. Гончара.

І
нул
тьс
ток
сує
тур
а і
нає
нов
чен
ськ
К
рем
роз
на
осн
гіч
кож
лід

колінах ногами. Обличчя його було досить широким порівняно з сучасним людським; воно ще дуже помітно виступало вперед. Великі надбровні дуги, низький похилий лоб і слабо розвинуте підборіддя надавали його обличчю деяких рис далеких предків — викопних людиноподібних мавп. Об'єм мозку неандертальця досягав 1400—1600 куб. см і дорівнював середньому об'єму мозку сучасних людей. Проте його лобові доли були розвинуті ще досить мало.

Неандерталець є безпосереднім попередником і прямим предком сучасної людини. Переконалим підтвердженням цього може бути дитяче поховання, виявлене нещодавно в культурному шарі пізньомустьєрської стоянки Старосілля, розташованому в скелястому навісі поблизу м. Бахчисарая. Вивчення кістяка з цього поховання показало, що воно належало дитині, у фізичній будові тіла якої поряд з рисами людини сучасного фізичного типу були виразні риси неандертальця.

Стоянки неандертальців виявлені і в ряді інших печер гірського Криму. Це — Вовчий Грот (на р. Баштирек, біля с. Мазанки, на схід від м. Сімферополя), Чокурча (в долині р. Малий Салгір в межах м. Сімферополя) і Шайтан-Коба (біля с. Скалисте, на річці Бодрак, поблизу м. Бахчисарая).

Стоянки неандертальців були знайдені також у басейні Сіверського Дінця і в Приазов'ї, у дніпровському Надпощенням досить інтенсивного заселення території України первісними людьми найдавнішої історичної епохи.

ДАВНІ БУДІВНИЧІ І ХУДОЖНИКИ

Величні архітектурні споруди та твори образотворчого мистецтва останніх століть і нашої сучасності вражають своєю грандіозністю і чіткістю форм, високою художністю і досконалістю виконання. Вони є вершиною творчого генія людства, набутого ним на основі досвіду багатьох попередніх поколінь. Наукові дослідження дали змогу встановити, що найдавніші архітектурні споруди і твори образотворчого мистецтва припадають на кінцеву епоху стародавнього кам'яного віку — *пізнього палеоліту* (близько 40—10 тис. років тому). Це була епоха дальшого розвитку первісної техніки обробки каменя і вдосконалення знарядь праці з нього, епоха широкого використання кістки і рогу тварин для виготовлення знарядь праці, побутових виробів і творів мистецтва, епоха дальшого розвитку полювання, появи значної осілості і спорудження довготривалих жител, формування родової організації і складання найдавніших (родових) мов, виникнення расових відмінностей, релігійних уявлень і образотворчого мистецтва.

Пізньопалеолітична епоха на Україні добре представлена значною кількістю стоянок, виявлених і нерідко добре вивчених за допомогою багаторічних розкопок у різних районах її території — від Карпат до Сіверського Дінця і від Полісся до гірського Криму. Удосконалення мисливських знарядь і поява нових способів полювання (пастки, ловчі ями на шляхах до водопою) давали кращі результати. Про це свідчать, зокрема, виявлені на багатьох стоянках цієї епохи великі скупчення кісток тварин. Вони належали здебільшого великим стадним тваринам, на яких в той час полювали люди. Завдяки успіхам у

Е
нул
тс
ток
сус
тур
а
нав
нов
чен
ськ
К
рем
роз
на
осн
гічн
кож
лід

полюванні в первісних родових колективів пізнього палеоліту з'явилася можливість забезпечувати себе продуктами харчування і навіть створювати певні запаси. Внаслідок цього вони змогли осідати в одній місцевості протягом тривалого часу, що привело до перетворення багатьох стоянок у довготривалі поселення. На їх місцях поступово утворився потужний культурний шар з великою кількістю різноманітних речових залишків.

Сухий і холодний клімат пізньопалеолітичної епохи (вона припадає на кінець так званої льодовикової епохи) змушували людей шукати захисту від холоду і негоди. Там, де були природні печери, люди використовували їх під житла. Де таких печер не було, зокрема на території України (крім гірських районів Криму), на стоянках споруджували спеціальні довготривалі зимові житла, а самі стоянки влаштовували в долинах річок, в ярах і балках, добре захищених від холодних північних вітрів. Здебільшого ці житла були невеликими за розмірами, наземними або овальними в плані. Вони мали характер наметів або чумів народів Крайньої Півночі, збудованих з дерева і покритих шкурами великих тварин, гілками і травою. Для укріплення і утеплення їх стіни присипали землею і обкладали кістками тварин. Усередині жител, на підлозі, влаштовували вогнища. Такі житла були розташовані близько одне від одного, утворюючи невеликі поселення окремих найдавніших родових груп первісних людей — пізньопалеолітичні стоянки.

Однією з найцікавіших з них є повністю вивчена стоянка в с. Мізин Коропського району Чернігівської області. Середня течія Десни в цьому районі створювала особливо сприятливі умови для життя первісних людей пізньопалеолітичної епохи. Високий правий берег річки в багатьох

місцях був порізаний широкими і глибокими давніми балками, високі схили яких захищали їх долини від холодних північних вітрів. Через верхів'я балок був зручний вихід на плато, а через гирло — в долину річки, де водилися численні і різноманітні тварини, що були об'єктами полювання для мешканців стоянок. Відшарування крейди на берегах Десни і балок містили необмежену кількість високоякісного кременю для виготовлення знарядь праці.

Мізинська стоянка була розташована на невеликій терасовидній площадці лівого берега однієї з таких дуже давніх глибоких балок. Площа стоянки була невеликою — біля 1,2 тис. кв. м. На ній жили первісні мисливці на мамонтів, північних оленів, диких коней, псів, вовків та ін. М'ясо тварин люди споживали, шкурами покривали житла і шили з них одяг, а кістки і роги використовували для різноманітних виробів, як будівельний матеріал і паливо.

Окремі ділянки площі стоянки мали спеціальне призначення. Так, в її західній, підвищеній, частині (вона мала схил у напрямі до Десни) були розташовані житла, вогнища і місця обробки кременю та кісток, а східна, нижча, частина за господарське подвір'я, де розрізали туші вбитих на полюванні тварин. На стоянці існували невеликі за розмірами округлі та овальні в плані наземні житла, при спорудженні яких для обкладання стін і покрівлі були використані великі кістки та роги тварин.

Так, на місці одного з жител знайшли досить велике округле в плані скупчення кісток мамонтів і рогів північних оленів діаметром близько 6 м. По зовнішньому краю скупчення лежали найбільші з кісток, зокрема 15 черепів, кілька тазових кісток, нижні щелепи з зубами і кінцівки мамонтів. Усі вони лежали близько одна від

одної і утворювали суцільну огорожу з розривом лише на місці входу до житла. Усі черепа своїми рівними (плескатими) лобовими частинами лежали до низу, а тазові кістки були витягнуті вздовж краю скупчення. Ближче до центра лежали дрібніші кістки мамонтів — лопатки, бивні, невеликі кістки кінцівок, ребра тощо. У самому його центрі лежало значне сплетіння рогів північного оленя.

Вивчення таких скупчень кісток на місцях зруйнованих жител дало змогу відтворити їх характер. Так, описане житло з Мізіна, як і інші, мало вигляд наземної будівлі типу чуму. Його основа (каркас) складалася з дерев'яних жердин, похило вкопаних по краю підлоги житла і зве-

Мізинська стоянка.
Уявний вигляд.

дених до купи над її серединою. Зверху жердини були покриті шкурами мамонтів. Для кріплення стін, покрівлі і утеплення житла були використані кістки мамонтів і роги північних оленів. Нижні частини похилих стін житла, крім місця, де був вхід до нього, були обставлені черепами та іншими великими кістками мамонтів. Усі вони були приставлені до них своїми плескатими частинами, а черепа — лобами і частково присипані землею у вигляді невисокої призьби. У частини черепів збереглися бивні, якими вони були поставлені догори. Вище на похилих стінах, спираючись на великі кістки нижнього ряду, лежали лопатки, бивні та інші невеликі кістки мамонтів. Ще вище, на самій покрівлі житла, лежали роги північних оленів. Кістки і роги тварин разом із снігом, який зимою заповнював пустоти між ними, утворювали додаткову стіну житла і сприяли утриманню тепла в ньому.

При зруйнуванні житла, очевидно, внаслідок прогнивання жердин дерев'яного каркаса всі ці кістки разом з похилими стінами впали всередину і утворили скупчення, знайдене під час розкопок. Під кістками виявлено підлогу житла, на якій у трьох місцях збереглися рештки невеликих круглих вогнищ (діаметром до 1 м), що обігрівали його в холодні місяці року. У чотирьох місцях на підлозі, навколо центра, в землю були вертикально вкопані великі трубчасті кістки мамонтів, на які опиралися нижні кінці дерев'яних жердин — стовпів, що підтримували покрівлю житла зсередини.

Аналогічними були й інші житла в Мізині. Всього їх було п'ять, розташованих в один ряд недалеко одне від одного. Вони утворювали поселення невеликого родового колективу первісних людей (близько 50—70 чоловік).

Такі житла виявлені і на деяких інших пізньопалеолітичних стоянках України, зокрема таких, як Радо-

мишльська на Житомирщині, Пушкарівська і на Чернігівщині, Гінцівська на Полтавщині, Добранічівська на Київщині, Межирицька на Черкащині і Молодовська у Вороновицька і у Чернівецькій області. Відомі вони також на ряді стоянок цього часу, розташованих на території Російської федерації і Білорусії. Це дає підставу вважати такі житла характерними для первісного населення рівнинних областей Східної Європи в пізньопалеолітичну епоху.

Значного розвитку досягло людство в цю епоху також у галузі суспільного життя і культури. Саме в цей час на зміну окремим розрізненим групам людей ранньопалеолітичної епохи («первісному стаду», за висловом В. І. Лєніна) з'явилися нові групи людей, тісно зв'язані постійним спільним існуванням і колективною працею та скріплені кровною спорідненістю. Це були родові общини, або роди. З того часу вони стали основною формою суспільної організації людства — первіснообщинного ладу.

Кровна спорідненість членів родової общини велася по лінії матері. Жінка-мати в тодішньому суспільному виробництві — господарському житті і побуті — займала провідне становище. В її обов'язки входило збирання і готування їжі, ведення общинного домашнього господарства, догляд за житлом і вогнищем, створення і зберігання запасів їжі, виготовлення одягу, участь в облявному полюванні та ін. Через це ранній етап родового ладу називається материнським, або матриархатом.

Важлива роль жінки-матері в житті родових колективів зумовила появу поклоніння їй — одного з найдавніших релігійних вірувань первісних людей. До них належать також тотемізм, магія і анімїзм. Усі вони виникли в пізньопалеолітичну епоху.

Причиною появи і розвитку релігійних уявлень у первісних людей, як встановлено класиками марксизму-ленінізму, було їх безсилля в боротьбі з силами навколишньої природи. Не знаючи законів природи, первісні люди залежали від них і тому схилилися перед ними, обожнюючи їх як якусь надприродну силу. «Безсилля дикуна в боротьбі з природою породжує віру в богів, чортів, у чудеса і т. п.», — писав з цього приводу В. І. Лєнін¹.

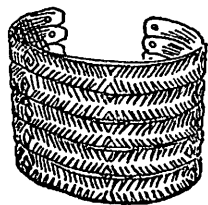
Первісні релігійні уявлення і вірування, як і сучасна релігія, негативно впливали на розвиток суспільства, послаблюючи зусилля людей в їх боротьбі з природою і спрямовуючи їх по хибному шляху.

З розвитком господарського і суспільного життя первісних родових колективів пізньопалеолітичної епохи безпосередньо пов'язана і поява найдавнішого образотворчого мистецтва. У реалістичних і умовних образах творів скульптури, графіки і живопису воно відображало трудові процеси та ідеологічні (релігійні) уявлення людей. Найчастіше всього ними передаються зображення тварин і сцени полювання на них. Досить поширеними є також зображення людей, зокрема жінки-матері — основи родових колективів.

Найвиразніше твори пізньопалеолітичного образотворчого мистецтва на Україні характеризують знахідки на Мізинській стоянці. На ній, як ніде більше, одночасно зустрілися твори скульптури, графіки і живопису. Деякі з цих творів є унікальними і мають світове значення.

Скульптурні твори Мізинської стоянки — це значна серія невеликих фігурок з бивнів мамонта (довжиною до 15 см), прикрашених по поверхні правильним заглибленим лінійним, так званим геометричним, орнаментом,

¹ В. І. Лєнін, Твори, т. 10, стор. 63.

Браслети
з бивнів мамонта.
Мізинська стоянка.

У тому числі високохудожніми візерунками найдавнішого в світі меандру. Ці фігурки в схематизованій і стилізованій формі зображають постать жінки-матері. Вони є характерними і досить поширеними на багатьох стоянках пізньопалеолітичної епохи в різних країнах світу. Знайдено в Мізині і невеликі скульптурні фігурки тварин (вовків-собак), також виготовлені з бивнів мамонта.

Серед творів первісної графіки з Мізина найвизначнішими є два браслети з пластин бивня мамонта. Один з них виготовлений з суцільної пластини довжиною 21 см, шириною 6 см і товщиною 0,2 см, покритої виразним заглибленим орнаментом у вигляді ділянок з візерунками меандру і зигзагових ліній, що чергуються між собою. Другий браслет складається з п'яти тонких пластинок довжиною близько 19 см і шириною 1 см кожна, прикрашених так званим ялинковим заглибленим орнаментом. Обидва браслети закріплювались на руці за допомогою шнурування; для цього на кінцях пластинок є просвердлені круглі отвори. У Мізині знайдено також багато окремих орнаментованих пластинок і їх уламків, що були, напевне, в свій час частинами таких самих браслетів.

Визначними творами первісного мистецтва з Мізинської стоянки є кілька великих кісток мамонта — лопатка, дві нижні щелепи, тазова і стегнова кістки, прикрашені художнім розписом, виконаним червоною фарбою (вох-

рою), змішаною з кістковим жиром. На велику лопатку (розміром 60×52 см), наприклад, нанесений фарбований орнамент у вигляді близько 20 паралельних зигзагових ліній, які утворюють досить цільний і виразний геометричний візерунок, в окремих місцях з елементами меандру. На бічних поверхнях нижніх щелеп мамонтів живопис має вигляд хвилястих і зігнутих під кутом паралельних ліній, спрямованих у різні боки.

Виявлені в Мізині кістки мамонта з розписом фарбами є першою такою знахідкою в Радянському Союзі. За площею, зайнятою малюнками на них, і цільністю зображень вони не мають собі рівних у всьому світовому пізньопалеолітичному мистецтві.

ТАМ, ДЕ ТЕПЕР КИЇВ

Столиця Радянської України — місто-герой Київ — є одним з найдавніших міст світу. Він розташований на обох берегах долини Дніпра, на високому правому і низькому лівому. Ділянка надзаплавної тераси правого високого берега Дніпра в межах міста зайнята його низинною частиною — Подолом. У глибоку давнину русло Дніпра проходило і по площі сучасного Подолу, часом навіть безпосередньо біля високого берега долини річки. Основу цього берега в районі Києва становить сinya, так звана спондилова глина. Вона вже давно привернула увагу будівельників як високоякісна сировина для виготовлення цегли.

У ряді районів міста, у тому числі і на Подолі, ще в XIX ст. були цегельні заводи, продукція яких ішла на будову міських кварталів. Добування глини завжди було пов'язане з проведенням великих підготовчих земляних робіт по зніманню нашарувань, що її перекривають, — лесу, пісків та ін. При виконанні цих робіт у різних місцях зустрічалися різноманітні палеонтологічні знахідки — скам'янілі рештки рослин і дерев у спондиловій глині та кістки давніх тварин у пізніших нашаруваннях.

У 1893 р. в кар'єрі одного з цегельних заводів на Подолі, на колишній Кирилівській вулиці (тепер вулиця Фрунзе), 59—61 на глибині 20—22 м від сучасної поверхні, в нижній частині шару зеленувато-сірого піску, майже безпосередньо над спондиловою глиною, були виявлені кістки мамонта.

Обстеженням місця знахідок відомим київським археологом В. В. Хвойком було встановлено належність

їх до залишків стоянки первісних людей, що існувала там у кінці стародавнього кам'яного віку. Вона була розташована біля підніжжя мисовидного виступу високого правого берега долини Дніпра. Місце її розташування було захищене цим виступом від холодних вітрів з півночі і відкрите на південь, до сонця.

Розкопки на стоянці, яку від назви вулиці почали називати Кирилівською, провадили протягом кількох років (до 1900 р.). Вони були одними з найбільших за своїми масштабами в дореволюційній археології (розкопана площа досягала кількох тисяч квадратних метрів). На цих розкопках уперше була застосована нова методика дослідження археологічних пам'яток — одночасне розкриття широких площ із залишенням усіх виявлених при цьому культурних залишків на їх місцях, щоб відтворити загальну картину пам'ятки. Така методика є тепер основою в радянській археології.

На розкопаній площі стоянки виявлено велику кількість різноманітних залишків стародавнього поселення — округлі і овальні скупчення кісток мамонтів на місцях невеликих наземних жител, при спорудженні яких у свій час вони були використані, скупчення кісткового вугілля і золи на місцях вогнищ, бивнів і кісток мамонта, що були сировинним матеріалом для різноманітних виробів, розщеплених кременів на різних стадіях виготовлення з них знарядь праці і самі ці знаряддя, кістки і бивні мамонта з слідами обробки, окремі вироби з них та ін.

Товщина культурного шару місцями досягала 40—50 см, що свідчить про досить тривалий час існування стоянки. Про це свідчать і знахідки значної кількості кісток тварин, зокрема таких великих, як мамонти і носороги. Так, кістки мамонтів належали близько 70 особи-

нам цієї тварини; самих, тільки бивнів виявлено понад 100. Вони переконливо свідчать, що Кирилівська стоянка була досить довготривалим поселенням стародавніх мисливців на мамонтів, які водилися тоді в значній кількості на території сучасного Києва і його околиць. Через брак якісної крем'яної сировини в цьому районі крем'яні вироби стоянки в цілому нечисленні і здебільшого незначні за розмірами, але є цілком типовими для кінцевої пори стародавнього кам'яного віку.

Серед кількох бивнів мамонта і їх уламків, що мають на своїй поверхні сліди обробки, найцікавіший уламок кінця бивня мамонта довжиною близько 30 см із складним різьбленим зображенням. Останнє має загадковий характер і не піддається певному тлумаченню, хоч догадок і гіпотез з цього приводу існує вже немало. Так, наприклад, різні дослідники вважають за можливе вирізнити в ньому голову водоплавного птаха з довгим дзьобом і черепаку з панцирем, річкові хвилі тощо. Найвірогідніше, що це умовне зображення якоїсь сцени з життя мешканців стоянки. Незрозуміле нам сьогодні, воно, як і інші умовні зображення, що зустрічаються на стоянках пізньопалеолітичної епохи, безперечно, було цілком зрозумілим для його творців і сучасників.

Після залишення стоянки її стародавніми мешканцями культурні залишки на ній поступово були занесені піском від розливів давнього Дніпра і землею з верхньої частини його високого стрімкого берега, у підніжжя якого вона була розташована. Саме цим пояснюється така велика глибина залягання залишків стоянки від сучасної поверхні. За характером культурних залишків її можна віднести до так званої *мадленської пори* пізнього палеоліту Східної Європи і датувати часом близько 20 тисяч років тому.

Залишки і сліди таких самих давніх поселень відомі і в деяких інших районах Києва.

Такою тривалою історією заселення своєї території може похвалитися небагато міст світу. З великих міст Києву в цьому по праву належить одно з перших місць. З того далекого часу територія Києва залишається заселеною людьми в усі дальші історичні епохи, аж до наших днів.

НА ДНІПРОВИХ ПОРОГАХ

Дніпрові пороги... Скільки різноманітних спогадів породжують ці слова! Невпинний шум змагання каменю і води, звияжна боротьба воїнів Святослава з печенігами і безстрашних запорізьких козаків з татарами і турками, героїчне спорудження і відбудова Дніпрогесу — все це спливає в нашій уяві.

Незрівнянна краса і багатство природи цієї частини течії величного Дніпра, так званого дніпровського Надпоріжжя (між Дніпропетровськом і Запоріжжям), завжди манила до себе людей праделюбних і відважних. Глибока і швидка вода проток, кам'яні забори між порогами і тихі заводи біля берегів створювали дуже сприятливі умови для рибальства. Багатство каменю забезпечувало виготовлення знарядь праці з нього. Широкі балки берегів і степові простори їх плато були місцями вдалого полювання і розведення тварин.

Перші люди в дніпровському Надпоріжжі з'явилися кілька десятків тисячоліть тому, ще в ранню епоху стародавнього кам'яного віку. Особливо значним стало його заселення в *новому кам'яному віці* — *неоліті*. Ця епоха на території України почалася близько 7 тис. років і закінчилась десь біля 4,5 тис. років тому. Характерною ознакою цього часу був поступовий перехід первісного населення від полювання, збиральництва і рибальства до скотарства і землеробства. Скотарство виникло в результаті приручення тварин, спійманих на полюванні. Спочатку їх приручали, щоб створити певні запаси м'ясої їжі на час невдалого полювання і рибальства, а потім і для молока, шкір та вовни. Землеробство виникло на основі збирання рослинної їжі, спостережень за ростом

рослин і вирощування окремих зернових та городніх культур.

Особливо високого розвитку в новому кам'яному віці досягло рибальство, для потреб якого люди почали застосовувати плоті і човни з дерев'яних колод, рибальські сітки і кістяні гачки та гарпуни. На неоліт припадає час оволодіння людиною водними просторами річок та озер і початок найдавнішого судноплавства. Саме цим пояснюється розташування переважної більшості неолітичних поселень безпосередньо біля води, на низьких берегах річок і їх островах, у місцях, найзручніших для рибальства.

Дніпровське Надпоріжжя з його численними і різноманітними пам'ятками є переконливим підтвердженням цього. Рибальство, доповнюване полюванням і збиральництвом, а також початковим скотарством і землеробством, створювало належні умови для досить значної осілості. Неолітичні стоянки цього району здебільшого були довгочасними і представлені тепер значним культурним шаром, нерідко з залишками житлових і господарсько-побутових комплексів, для спорудження яких у ряді випадків широко використовувалось дерево.

Нові форми господарської діяльності людей і використання нових матеріалів, насамперед дерева, потребували нових, досконаліших знарядь праці з каменя. Потреба в останніх породила і нову техніку їх виготовлення. Поряд з існуючою технікою сколювання і оббивання каменя виникає техніка його шліфування і пиляння. З різних порід каменя виготовляють великі за розмірами знаряддя, яких раніше не було, — сокири, долота, тесла тощо, спеціально призначені для обробки дерева при будівництві жител, виготовленні плотів і човнів. У цей час з'являється мотика для обробки землі, викопування ям різного

Г
нул
тьс
ток
сус
тур
а і
нав
пов
чен
ські
К
рем
роз
на
осн
гічн
кож
лід

призначення та ін. З кістки і рогу тварин люди виготовляли серпи і наконечники списів з крем'яними вкладишами (лезами), наконечники стріл, рибальські гачки, шила тощо.

Визначною подією неолітичного часу були поява і поширення глиняного ліпного посуду. У неоліті виникає примітивне ручне ткацтво з рослинних волокон, а під його кінець, можливо, і з вовни.

Неолітичні племена склалися з споріднених родових колективів, матріархальних родів. Тому й самі племена були матріархальними. Розвиток матріархальних родових відносин і зміцнення кровних зв'язків між людьми в неолітичний період знайшли своє відображення в поширенні великих групових поховань — родових могильників.

Неолітичні пам'ятки — стоянки і родові могильники широко відомі в усіх районах України. Вони свідчать про інтенсивне заселення первісними людьми просторів Східної Європи. Найбільш поширеними речовими залишками на неолітичних стоянках є різноманітний глиняний посуд. Виявлення способу виготовлення обпаленого глиняного посуду було величезним технічним і культурним досягненням людства. Обпалена глина — кераміка — була першим штучним матеріалом, створеним людиною.

Глиняний посуд є одним з найпереконливіших свідчень осілості людей. Без неї неможливе було ні виготовлення посуду, ні користування ним, бо він був неміцний і непридатний для перевезення. Посуд ліпили руками, бо гончарського кола в неоліті ще не було. Такий посуд називається ліпним. Він завжди товстостінний і грубий на вигляд.

Виготовляли його переважно так званим стрічковим способом. З глини спочатку виготовляли довгі стрічки,

які потім накладали одну на одну по спіралі, починаючи від дна посудини. Так поступово «виростала» посудина. Заглибини між стрічками на стінках посудин після їх виготовлення замазували глиною, щоб зробити їх рівними. Виліплені посудини обпалювали на відкритих вогнищах, через що випал часто був досить нерівномірний, нерідко неповний, а колір посудин різний — від світлого і світло-червоного до темно-бурого і зовсім чорного.

Глиняний посуд був різний за формою, розмірами і призначенням. Великі посудини використовувались для зберігання продуктів, а менші — для приготування їжі. Крім глиняного, у неоліті виготовляли також посуд з м'яких порід каменя. Його використовували як ступи для розтовчування зерна та інших продуктів. Такий посуд на Україні знайдено під час розкопок стоянок дніпровського Надпоріжжя. Посудини були гостродонними і плоскодонними.

Важливою особливістю глиняного посуду неолітичної епохи є наявність на його поверхні (здебільшого зовнішній) спеціальних прикрас — заглибленого орнаменту з ямок, штампів, прямих, хвилястих і ламаних ліній, що утворюють різноманітні візерунки, переважно у вигляді геометричних фігур — прямокутників, квадратів, ромбів, кіл, овалів, зигзагів тощо. Орнамент наносили на посудину зразу ж після її виготовлення, ще по сирій глині, перед обпаленням. Йому надавали певного значення. В умовних формах ним зображували різноманітні сцени, пов'язані з життям і релігійними уявленнями.

Орнамент на неолітичному посуді слід вважати однією з форм первісного мистецтва, що відображало якісь незрозумілі нам події, явища і предмети з життя неолітичних племен. Дослідженнями встановлено, що різні види орнаменталії посуду належали різним групам неолітичного

Е.
нул
тьс:
ток
сус
тур
а д
нав
нов
чен
ськ
К
рем
роз:
на
осн
гін
кож
лід

населення, племенам або групам споріднених племен і завжди зустрічаються тільки на територіях, які вони в свій час займали. Це пояснюється тим, що кожна така група населення виготовляла посуд тільки для власних потреб і прикрашала його по-своєму.

За характером орнаменту на глиняному посуді вдається визначити багато окремих груп неолітичного населення і встановити межі між ними. Ряд груп визначено і на Україні, зокрема на берегах і островах дніпровського Надпоріжжя, затопленого водосховищем Дніпрогесу ім. В. І. Леніна. Там виявлено велику кількість різноманітних пам'яток усіх етапів неолітичної епохи — від найраніших до найпізніших. Частина з них досить добре вивчена за допомогою археологічних досліджень.

Характерною особливістю неолітичних стоянок Надпоріжжя є переважання на них невеликих за розмірами крем'яних знарядь, викликане якістю кременю і незначними розмірами заготовок останнього. Ранньою неолітичною пам'яткою цього району була Ігреська VIII стоянка в околицях міста Дніпропетровська. Вона знаходилася на мисовидному виступі берега Дніпра і мала кілька горизонтів культурних залишків, що утворилися внаслідок кількарязового заселення її групами неолітичних рибалок та мисливців. На ній існували довгочасні жили, збудовані з дерева, очерету і трави. Вони мали вигляд значних за розмірами куренів, основу (каркас) яких становили дерев'яні жердини, скріплені зверху. Навколо жител були вогнища, місця обробки кременю тощо.

Цікаві стоянки досліджені на Сурському острові (поблизу с. Волоського, надівидень від м. Дніпропетровська). На одній з них виявлені залишки невеликих жител, розташованих навколо господарського подвір'я. У житлах і навколо них збереглися залишки вогнищ, обкладених

каміннями, багато кісток риб, кам'яні сокири, гранітні і гнейсові дископодібні знаряддя та кістяні і рогові долота, призначені для обробки дерева, рибальські гачки, кістяні голки для плетіння рибальських сіток тощо. Цікаві кістяні наконечники списів і стріл, а також оправы для вкладишових знарядь — кинджалів тощо. Знайдено глиняний товстостінний гостродонний посуд, прикрашений відбитками прямих штампів і лінійно-прогладженими узорами. Крім глиняного, виявлено також гостродонний посуд з м'якого талькового каменю.

Не менш цікаві неолітичні поховальні пам'ятки Надпоріжжя. Однією з найраніших серед них є могильник на лівому березі Дніпра, поблизу с. Мар'івки Синельниківського району Дніпропетровської області. Поховання в ньому були груповими — по два, три і чотири покійники, що лежали на незначній відстані один від одного. На ряді кістяків є сліди пошкоджень. Очевидно, це були поховання людей, що загинули під час сутички між племенами. Цікавою особливістю могильника є сліди посипання покійників червоною фарбою (вохрою). Такий обряд був зумовлений віруваннями людей у магічну силу червоної фарби, що імітувала, напевне, ритуальний очищувальний вогонь, який захищав померлих від «злих духів». Біля кістяків лежали крем'яні і кістяні знаряддя праці, прикраси з зубів риби, що були нашиті в свій час на одяг похованих. Люди клали ці речі померлим, вірячи, що вони будуть потрібні їм і після смерті.

Цікавий родовий могильник, досліджений на лівому березі Дніпра, напроти с. Вовниги Солонянського району на Дніпропетровщині. Він являв собою заглибину — могильну яму чотирикутної форми, в якій лежали кістяки похованих, пофарбовані червоною вохрою. В уцілілій частині ями (решта її зруйнована водою Дніпра) знайдено

Н
нул
тьс:
ток
сус
тур
а д
нав
нов
чен
ськ
К
рем
роз
на
осн
гич
кож
лід

Шліфувальна майстерня.

31 поховання. Кістяки лежали один біля одного у витягнутому положенні.

Велика спільна яма-могила утворилася внаслідок багаторазових поховань на тому самому місці протягом тривалого часу. Ями окремих поховань мали човноподібне дно: покійник лежав у ній, вигнувшись середньою частиною тіла донизу. Ями імітували поховання в човнах і це, можливо, мало якесь значення в уявленні людей зв'язаних своїм рибальським господарством з Дніпром. Обличчям до якого були покладені всі поховані. У другому такому самому могильнику на протилежному березі Дніпра на площі близько 100 квадратних метрів знайдено понад 130 поховань, також густо засипаних червоною

вохрою. Центральні, найглибші і найбільш пофарбовані поховання в обох могильниках, мабуть, належали представникам родовой знаті. Їм належали, напевно, і знайдені в могильниках прикраси.

Через відсутність якісної крем'яної сировини неолітичне населення Надпоріжжя раніше, ніж населення інших районів, почало використовувати для виготовлення знарядь місцеві породи каменю — граніт, гнейс, пісковик, сланець тощо. Це привело до того, що саме в Надпоріжжі найраніше на всій території України з'явилися і почали застосовуватись нові способи їх обробки — шліфування і пиляння. При виготовленні знарядь із цих порід каменю їх спочатку оббивали, а потім

шліфували частково (тільки лезо) або повністю на кам'яних плитах пісковика або граніту, на так званих шліфувацях. Від тривалого шліфування на поверхнях кам'яних плит утворювались відповідні заглибини.

Для полегшення праці застосовували дрібний пісок і воду, що усувало можливість перегрівання і розтріскування виготовлюваних знарядь. В окремих місцевостях для шліфування використовували великі кам'яні плити і навіть поверхні скель. На деяких стоянках було по кілька шліфуваць в одному місці: там, очевидно, існували свої рідні майстерні по обробці кам'яних знарядь.

Найцікавіша з таких шліфувальних майстерень у дніпровському Надпоріжжі, яка обслуговувала ряд розташованих поблизу неолітичних стоянок, вивчена на Лоханському острові, поблизу с. Волоського на Дніпропетровщині.

Як відомо, до спорудження Дніпровської ГЕС імені В. І. Леніна течію Дніпра між Дніпропетровськом і Запоріжжям перетинало дев'ять кам'янистих порогів. Один з них — Лоханський складався з гряди дрібних каменів на правому березі річки, невеликого острова в середній її частині і власне порога — кам'яної материкової скелі біля лівого берега. Лоханський острів на більшій своїй площі був покритий товстим шаром намитого піску. У південно-східній частині острова з-під піску недалеко від води і з самої води виднілися великі гранітні камені з горизонтальними або близькими до них поверхнями. На 20-ти з них відомим українським археологом М. Я. Рудинським у 1927 р. були виявлені штучні заглибини, утворені внаслідок довгочасного шліфування людиною на них кам'яних знарядь. За своїми формами ці заглибини овальні і круглі. Усього було виявлено 55 знарядь виготовленню шліфованих кам'яних знарядь праці.

В околицях Лоханського порога, на лівому і правому берегах Дніпра, знайдено залишки давніх поселень, у культурному шарі яких виявлено шліфовані знаряддя, виготовлені, можливо, саме в цій майстерні. Глиняний посуд та інші речі з культурного шару цих поселень дають змогу віднести їх (а разом з ними і майстерню по виготовленню шліфованих кам'яних знарядь на Лоханському острові) до кінця *нового кам'яного віку* в дніпровському Надпоріжжі і датувати їх часом близько 4,5—5 тис. років тому.

ЗЕМЛЕРОБИ МІДНОГО ВІКУ

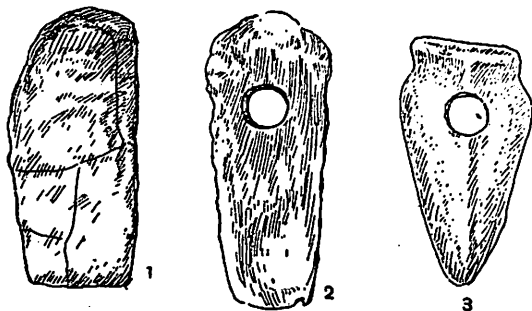
Землеробство на території України вперше виникло в неолітичних племен, що населяли її правобережні райони від середньої течії Південного Бугу до Дністра. На їх стоянках, поряд з крем'яними і кам'яними знаряддями, глиняним посудом і кістками тварин, у тому числі й свійських, знайдено значну кількість кістяних і рогових мотик для обробітку землі та кам'яних зернотерок для розтирання зерна вирощуваних культур. Проте помітніше розвиватись найдавніше землеробство на території України почало лише в наступну історичну добу — епоху міді-бронзи. Останню нерідко поділяють на дві послідовні в часі пори — мідний і бронзовий вік. Більш ранній з них, мідний вік, характеризувався появою і поширенням виробів з самородної міді — найдавнішого металу, який почали використовувати люди для різних виробів.

Мідь люди спочатку розглядали як одну з порід каменів і обробляли її оббиванням, як і камінь. Лише дізнавшись про її властивість розплескуватись і згинатися під ударами, мідь почали кувати кам'яними молотками. Перші вироби з міді були виготовлені за зразками кам'яних і кістяних як за розмірами, так і за формами. Це були знаряддя праці і зброя — сокири, кинджали, ножі, наконечники списів, шила, рибальські гачки тощо, а також прикраси — кільця, підвіски, шпильки та інше. Через те, що мідь м'яка, вироби з неї поступалися перед багатьма кам'яними виробами, зокрема крем'яними твердими і гострими, і через це існували поряд з ними протягом усього мідного віку, причому кам'яних завжди було більше. Тому мідний вік часто називають також мідно-кам'яним віком.

Мідний вік на території України в цілому припадає на кінець IV—III тисячоліття до н. е. Саме в цей час її правобережні лісостепові райони населяли стародавні землеробські племена, відомі в науці під назвою племен трипільської культури, або трипільців. Назва ця походить від с. Трипілья Обухівського району Київської області, в околицях якого В. В. Хвойкою в кінці XIX ст. були вперше вивчені залишки їх поселень. Тепер такі пам'ятки відомі в Придніпров'ї і Побужжі, у Прикарпатті і на Волині, а також на території Молдавської РСР.

Провідна галузь господарства трипільців — землеробство — доповнювалась скотарством, що стає головним тільки на найпізнішому етапі розвитку племен трипільської культури. Завдяки цьому пізні трипільські племена розселилися в степові і поліські райони України, сприятливі для розвитку скотарського господарства. Проте і в них землеробство завжди відігравало досить значну роль.

Землю в той час обробляли за допомогою кам'яних і рогових мотик. На оброблюваних ділянках землі трипільці вирощували ячмінь, пшеницю, просо і ряд городніх культур. Численні відбитки зерен і полови цих злаків можна спостерігати в глиняній обмазці залишків трипільських жител. Урожай збирали за допомогою дерев'яних і кістяних серпів з крем'яними вкладишами та великими ножовидними пластинами. Зерно зберігали у великих глиняних посудинах і спеціальних зернових ямах у житлах і господарських приміщеннях. Розмелювали його вручну на кам'яних зернотерках, що склалися з двох каменів: більшого — основи і меншого — розтиральника. Трипільські зернотерки здебільшого невеликі за розмірами.

Знаряддя праці
трипільської
культури:

1. Кам'яна мотика.
2. Кістяна мотика.
3. Просвердлена кам'яна сокира.

Мотичне (ручне) землеробство в трипільців було переважно справою жінок, які вели все домашнє господарство. Справою чоловіків' було, очевидно, скотарство. Трипільці розводили велику і малу рогату худобу (корів, кіз, овець), свиней, а на пізньому етапі — і коней. Кістки цих тварин, а нерідко і їх глиняні скульптурні зображення, зустрічаються на багатьох поселеннях. Про полювання, рибальство і збиральництво в трипільців свідчать знахідки кісток диких тварин і риб, глиняних грузил від рибальських сіток, кістяних і мідних рибальських гачків, черепашок річкових молюсків, відбитків жолудів дуба тощо.

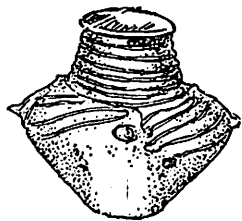
Трипільські племена провадили жвавий обмін з населенням Східного Середземномор'я, Балкан і Трансільванії, звідки одержували металеві вироби — мідні сокири, ножі, кинджали, рибальські гачки, шила, речі побуту і прикраси. Трипільці обробляли камінь, кістку, а також дерево, виготовляючи з них різноманітні знаряддя праці і побутові предмети. Їм було відоме прядіння і ткацтво з рослинних волокон і вовни. Відбитки тканин зустрічаються на стінках і особливо денцях глиняних посудин.

Трапляються знахідки глиняних пряслиць від веретен і грузил від примітивного ткацького верстата.

Значного розвитку в трипільців досягло керамічне виробництво — виготовлення посуду і скульптурних фігурок, будівельних вальків, плиток тощо. Хоч посуд, як і раніше, вони ліпили руками, без гончарського круга, проте він відзначається більш досконалою та різноманітною формою і розмірами, якістю глини і рівномірністю випалу. Останній, напевне, провадили вже в спеціальних печах-горнах. Посуд трипільців — плоскодонний, що свідчить про існування в них печей з рівною черинню і жител з рівною долівкою. Зовнішня поверхня багатьох посудин прикрашена розписом білою, коричневою або чорною фарбами (окремо кожною або всіма разом). Такий посуд називається розписним, або мальованим. Через це трипільську культуру іноді називають культурою мальованої (або розписної) кераміки.

Частину посуду прикрашали заглибленим лінійним орнаментом у вигляді смуг з кількох ліній. Як фарбований, так і заглиблений орнамент має переважно так званий геометричний характер — зображення мають вигляд спіралей, кіл, зигзагів та інших фігур. Зустрічаються зображення тварин і навіть людей, виконаних фарбами або у вигляді наліпних рельєфів (скульптур).

Розпис на посуді мав певне культове, очевидно магічне, значення і відігравав у житті трипільців важливу роль. Таке саме значення, слід вважати, мали і глиняні скульптурні зображення людей та тварин — статуетки. Особливо часто зустрічаються зображення жінок. Більшсть учених вбачає в них відображення матриархального родового ладу, що існував у трипільців на ранньому етапі їх розвитку і його пережитків — на пізньому.

Трипільський
посуд
з заглибленим
орнаментом.

Житлами трипільців були переважно наземні споруди. Рідше вони були заглибленими (у вигляді напівземлянок і навіть справжніх землянок). Наземні житла будували з дерева, лози, очерету і глини. Їх двосхилі дахи покривали солом'ю. Підлоги жител вистеляли обпаленими задалегідь глиняними вальками чи плитками або товстим шаром глини, дуже обпаленої зверху. Така підлога захищала житло від вологи.

Наземні житла (як і деякі напівземлянкові) нерідко були дуже значними за розмірами: їх площа досягала 100—140 кв. м. Усередині вони поділялись на ряд приміщень житлового і господарського призначення. Останні були коморами для зберігання продуктів. Кожне житлове приміщення мало окрему піч, зроблену з глини. Значно рідше, переважно в заглиблених житлах, зустрічаються відкриті вогнища, влаштовані на вимостках з обпаленої глини або на викладках з каменів безпосередньо на підлозі жител. Кожне житлове приміщення займало окрема сім'я, а все житло — кілька споріднених сімей.

Трипільські поселення часто були досить значними за числом жител, а отже, і мешканців. Наприклад, на поселенні біля с. Володимирівки на Кіровоградщині кількість будівель досягала 200. Житла здебільшого розта-

Трипільський
розписний
посуд.

шовували по колу або кількома колами. Так, на поселенні в урочищі Коломийщина I біля с. Халеп'я Обухівського району на Київщині розкопані глиняні площадки підлог 39 наземних жител, які були розташовані двома концентричними колами. На поселенні в с. Володимирівці вони розташовані кількома колами. Таке розташування сприяло, очевидно, обороні. Внутрішня незабудована площа поселення правила за загін для худоби, яка була спільною власністю всіх його жителів.

Трипільські поселення розташовані переважно на схилах плато, поблизу ділянок землі, які обробляли їх жителі. Частина поселень, зокрема найраніших, у господарстві яких дуже помітну роль відігравали ще полювання і рибальство, розташовані в річкових долинах. Саме до таких належить поселення в с. Лука Врублівецька Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. Воно було розташоване на надзаплавній терасі лівого берега Дністра і складалося з кількох великих напівземлянкових жител з вогнищами, викладеними з каменів. Одно з жител, наприклад, мало довжину близько 45 м, ширину 2,5—3,5 м і заглиблення в землю на 1 м. Долівка житла була вистелена черепашками річкових молюсків.

На поселенні знайдені глиняні фігурки людей (пере-

важно жінок) і різних тварин. Встановлено, що в глину, з якої виліплені жіночі фігурки, домішані зерна пшениці. Цікаві також ритуальні поховання дитини і голови бика під вогнищами в житлах.

На досить ранньому поселенні в с. Сабатинівці Ульянівського району на Кіровоградщині знайдено кілька маленьких глиняних жіночих статуєток, що сидять у спеціально виготовлених для них маленьких глиняних кри-сельцях.

Розташоване на мисовидному виступі правого берега Дністра поселення в с. Поливанів Яр Кельменецького району Чернівецької області було захищене з боку плато спеціально спорудженим глибоким ровом шириною близько 2 м. На площі поселення була велика майстерня по виготовленню крем'яних знарядь (головним чином сокир) з місцевої сировини. Рештки перегорілих ниток і відбитки тканин на глиняних посудинах свідчать про місцеве пря-діння і ткацтво.

Пізнотрипільське поселення в поліській смузі досліджене в с. Городськ Коростишівського району на Житомирщині. В складі кісток тварин, знайдених на ньому, багато залишків коня — найбільш витривалої і пристосованої до підножного корму тварини. Багато кісток диких лісових тварин — свідчення значного розвитку полювання. Серед кам'яних знарядь дуже багато сокир для обробки дерева, потрібного для спорудження жител і господарських будівель. Можливо, їх використовували також для вирубування лісу, щоб розчистити площі під посіви.

З числа степових пізнотрипільських поселень найбільш цікаве і добре вивчене поселення біля с. Усатового, в околицях Одеси. На ньому були виявлені великі вапнякові плити, з яких у цьому безлісному районі будували

прямокутні в плані житла. Стіни їх були складені з плитчастих каменів, поставлених на ребро. Крім розвинутого скотарства (переважно вівчарства та конярства) і землеробства, жителі поселення полювали на степових тварин, займалися зрибережним морським рибальством і збиранням морських молюсків. Через Балкани населення цих районів підтримувало обмінні зв'язки з Східним Середземномор'ям.

Трипільська культура була однією з найяскравіших сторінок стародавньої історії Східної Європи. Господарські і культурні надбання трипільських племен стали спадщиною для багатьох пізніших груп її стародавнього населення.

КРЕМАТОРІЇ І КУРГАНИ

Племена трипільської культури підтримували тісні, різнобічні зв'язки з своїми сусідами. Це був і мирний обмін продуктами господарства, і культурні зв'язки — передача своїх досягнень і запозичення їх у сусідів. Нерідко виникали і військові сутички, особливо з степовими скотарськими племенами Придніпров'я, які в пошуках пасовиськ для своєї худоби проникали в лісостепові райони, заселені землеробськими племенами трипільців. Виявлення спалених і пограбованих трипільських поселень і курганних поховань степових скотарів на них та поблизу них — яскраве підтвердження існування таких ситуацій.

Під впливом степових племен скотарство дедалі більше розвивалось і в самих трипільців, так що на кінець мідного віку вони вже мало чим поступалися в цьому перед своїми сусідами. Як під тиском степових племен, так і з власної ініціативи окремі групи трипільців проникали в лісові райони України — на Горинь, Тетерів, Дніпро і Десну, а частина з них досягала навіть степів Причорномор'я. Там були досить сприятливі умови для розведення і утримання худоби.

Розвиток скотарського господарства в пізніх трипільців сприяв швидкому зростанню їх громадського багатства і появі надлишкових продуктів, що йшли на обмін з досить віддаленими районами. Завдяки розведенню і утриманню худоби сталися зміни і в суспільному житті трипільців — матріархальний родовий лад змінився п а т р і а р х а л ь н и м, при якому влада в роді і сім'ї повністю перейшла до чоловіків. Чоловіки-скотарі стали власниками основного суспільного багатства — стад і одночасно воїнами, захисниками худоби.

Визначною подією в історії трипільських племен у кінці мідного віку (друга половина III тис. до н. е.) була поява поховань, виконаних в обряді трупоспалення та влаштованих під спеціально насипаними курганами з землі і каменя. Родові могильники з трупоспаленнями виявлені зовсім недавно, тільки в післявоєнний час. Їх відомо покищо лише 4, і всі вони знайдені в районі Києва — в поліській смузі.

Один з них виявлено біля с. Софіївки Бориспільського району. Він був розташований на піщаному підвищенні надзапальної (борової) тераси лівого берега Дніпра. При дослідженні на ньому було виявлено 145 поховань — трупоспалень (кремацій) у глиняних посудинах-урнах або в невеликих ямках без урн. Поховання різнилися між собою наявністю або відсутністю речей, а також їх складом. Це є свідченням появи в пізніх трипільців-скотарів елементів майнової нерівності.

Серед речей, що супроводили спалені тіла померлих, переважають зброя, знаряддя праці і глиняний посуд. Із зброї найбільше кам'яних просвердлених шліфованих бойових сокир-молотів, кайл-кловців, крем'яних наконечників стріл тощо. Із знарядь праці зустрічаються крем'яні сокири-клини і великі ножовидні пластини. У похованнях виявлено багато глиняного посуду — урн, погані обпалених, без чіткої форми і витриманої симетрії, виготовлених з недбало вимішаної глини. Напевно, ці посудини не мали ніякого призначення в побуті і виготовляли їх лише як урни для поховань. Частина з них має небагатий орнамент.

Значну групу знахідок у похованнях становили вироби з міді — плоскі сокири, ножі, шила і прикраси (циліндричні провизки, кільця з дроту тощо), а також намистини з бірюзи, мармурового вапняку, янтарю та ін.

І
ну
тьс
тор
сук
тур
а
на
по
чег
ськ
І
рем
роз
на
оск
гіч
код
лід

Пізнотрипільський могильник зі спаленням. Червоний Хутір у Києві.

Найзначнішим за кількістю поховань і багатством суровідного поховального інвентаря є могильник, розкопаний у селищі Червоний Хутір (тепер Дарницького району м. Києва). Як і Софіївський, він розташований на піщаному підвищенні надзапальною терасою лівого берега Дніпра. В могильнику виявлено 195 поховань в глиняних урнах і невеликих ямках, з яких тільки 80 мали поховальний інвентар. Цікаво, що поховання були розміщені одне біля одного на невеликій, досить чітко визначеній прямокутній площі, розміром понад 70 кв. м (12 × 6 м). Можливо, що поховання здійснювалися в спеціально спорудженій для цього будівлі, залишки якої не збереглися до нашого часу.

Інвентар урнових і безурнових поховань однаковий і

складається з глиняного посуду, знарядь праці, прикрас і зброї. Серед посуду поширені великі (висотою до 40 см) банкоподібні посудини із звуженою верхньою частиною, невеликі плоскодонні горщики, широкогорлі амфори з вушками на плічках та ін.

Із знарядь праці знайдено багато крем'яних виробів — великих ножів, скребків і шліфованих сокир, а також кістяних і мідних шил. Серед прикрас були пластинчасті мідні браслети, намистини з янтарю, білого і чорного сланцю, трубочки-пронизки, згорнуті з розплесканих мідних пластинок, пронизки з кісток птахів та ін.

Найбільше в могильнику різної зброї — крем'яні наконечники стріл, мідні кинджали і ромбовидні наконечники списів, бойові сокири з гнейсу, кристалічного сланцю, порфіриту та інших твердих порід каменю. Більшість цих речей має південне походження і потрапили в київське Придніпров'я завдяки обміну з степовими племенами. Цікаво, що, знаходячись в урнах і ямках разом з перепаленими кістками похованих, переважна більшість глиняних посудин і знарядь праці, прикрас і зброї не мають на собі ніяких слідів дії вогню. Це свідчить, що спалення трупів померлих провадилося десь поза могильником. Здійснювалось воно на відкритих вогнищах — найдавніших крематоріях. Прах померлих потім переносили на місце поховання — зсипали в урни або спеціально викопані невеликі ямки (за розмірами і формою вони близькі до глиняних урн), куди складали і речі покійного, які належали йому за життя.

Не менш цікаву картину становлять і пізнотрипільські поховання в курганах. Відомі вони ще дуже мало. Краще вивчені два могильники біля с. Усадового, в околицях Одеси. Поховання в них різняться як глибиною і розмірами могильної ями, висотою курганних насипів (чим

І
ну,
тьс
тор
сус
тур
а і
на
по
чек
ськ
і
рем
роз
на
оск
гіч
ко
лід

Пізнотрипільський курган біля с. Усатового під Одесою.

багатшим було поховання, тим більший курган знаходився над ним), так і знахідками поховального інвентаря.

Одне з найбагатших поховань знайдено під курганним насипом із землі і каменю діаметром близько 35 м і висотою в кілька метрів. У похованні виявлено мідну зброю (кинжал, сокири та ін.), привезену з Східного Середземномор'я, і глиняний посуд з розписом фарбами. Це чоловіче поховання належало родовому вождеві. Поряд з багатим чоловічим похованням у глибокій центральній ямі, по краях насипу були виявлені поховання залежних від нього людей — жінок і слуг.

Багатих поховань у великих курганах в усатівських могильниках дуже мало. Більшість поховань в них бідні, знаходяться під невеликими насипами з землі; там зустрічають незначну кількість простих речей, переважно грубих товстостінних ліпних глиняних посудин.

Усатівські кургани — одні з найдавніших у світі. Найввісткість у них багатих і бідних поховань свідчить про існування майнового (соціального) розшарування в середовищі пізнотрипільських патріархальних племен степових районів території Української РСР.

У ПРИДНІПРОВСЬКИХ СТЕПАХ

У той час, коли в лісостепових районах Правобережного Придніпров'я, Побужжя і Придністров'я розвивалося землеробське господарство трипільських племен мідного віку, степові райони Східної Європи, у тому числі і Нижнього Придніпров'я, населяли скотарські племена. Серед залишених ними пам'яток довгий час були відомі лише поховання під курганними насипами. Кістяки похованих у них людей здебільшого скорчені і густо засипані червоною вохрою. Тому ці кургани були об'єднані спочатку в одну велику археологічну культуру «курганів із скорченими і пофарбованими кістяками».

Проте докладніше вивчення їх на початку ХХ ст. відомим російським археологом В. О. Городцовим дало змогу встановити належність окремих їх груп до різних етапів епохи міді-бронзи. Вони різняться між собою також поховальними спорудами під курганами. За характером цих споруд — простих ям, ям з бічними камерами-катакомбами та ям з дерев'яними клітьми-зрубамі — кургани степових районів України були віднесені до трьох послідовних в часі археологічних культур, відомих під умовними назвами ямної, катакомбної і зрубної, характерних для різних груп скотарського населення.

Найранніша з них, ямна, припадає на кінець мідного віку (друга половина III тис. до н. е.). Племена цієї культури населяли широкі простори степових районів Східної Європи — від Поволжя до Придніпров'я. В окремих районах пам'ятки ямної культури мають певні відмінності, що виникли під впливом одночасних культур сусідніх племен. До зовсім недавнього часу лише на основі

вивчення поховальних пам'яток з їх досить незначним поховальним інвентарем вважали, що племена ямної культури були досить відсталими в галузі економічного розвитку. Їх вважали примітивними мисливцями і рибалками, які лише починали займатися скотарством. Проте виявлення і дослідження ряду їх поселень, зокрема в степовому Придніпров'ї, докорінно змінили уявлення про племена ямної культури. Вони постають тепер населенням з високорозвинутим скотарським господарством, значною осілістю, розвинутим первісним ремеслом і широкими обмінними зв'язками з навколишніми і віддаленими племенами.

В курганах ямної культури, найдавніших на території України і всієї Східної Європи, скорчені і засипані вохрою поховання знайдено в центральних глибоких ямах прямокутної форми; над ними і були насипані кургани. Проте часто в тому самому кургані є по кілька поховань. Одне з них — центральне — завжди є основним і найдавнішим. Пізніші поховання впущені в уже готовий насип. Вони, як правило, розташовані по боках основного і називаються впускними. Основне поховання в кургані завжди чоловіче.

Поховання в курганах здебільшого супроводяться круглодонними глиняними посудинами, прикрашеними примітивним заглибленим орнаментом у вигляді відбитків гребінчастого штампa і шнура (шнуровий орнамент). Зустрічаються там також крем'яні ножі, наконечники стріл і списів, кам'яні розтиральники, кістяні гарпуни і різьбальські гачки, мідні шила, ножі і наконечники списів різні прикраси тощо. Кістки тварин належать переважно свійським породам. Вони є рештками жертвовної їжі, покладеної в ритуальну метю.

Значна частина таких поховань буває безінвентарною

тобто не має ніяких супровідних речей. Ями з похованнями зверху перекриті настилами з дерев'яних колод, плах і брусків або очерету, а самі поховання покладені на підстилку з очерету, трави, дерев'яної кори або на дно ями, посипане вапном і попелом.

Курганні поховання ямної культури відомі в багатьох районах України. Особливо багато їх у степовому Нижньому Придніпров'ї.

Одним з найцікавіших серед таких курганів є недавно розкопана Сторожова Могила біля с. Старі Кодаки, на південь від міста Дніпропетровська. Висота його 7 м, діаметр 48 м. Він був оточений неглибоким, але досить широким (близько 15 м) ровом, з якого в свій час була взята земля для спорудження кургана. Під земляним насипом знайдено три поховання в ямах: одне основне в центрі і два впускних по боках від нього. Яма основного поховання мала видовжену форму і знаходилась в центрі досить правильного кільця діаметром 6 м, викладеного з невеликих гранітних каменів. Кістяк похованого був скорченим, лежав він на спині, руки витягнуті вздовж тулуба, ноги зігнуті в колінах. Біля правого боку померлого лежала грудка червоної вохри; на багатьох кістках збереглися сліди пофарбування такою ж вохрою.

Особливо цікаве одне з впускних поховань. Для нього спочатку в насипу була викопана велика овальна виїмка, а на її дні — вже сама могильна яма прямокутної форми. Зверху її перекривав настил з дерев'яних колод, покладених уздовж ями, над яким помітні залишки згнилого настилу з очерету. В ямі знайдено поховання людини в скорченому стані, з руками вздовж тулуба і зігнутими в колінах ногами. Частина кісток інтенсивно пофарбована червоною вохрою. У свій час похований був зверху покритий очеретом.

Кургани з такими похованнями досить поширені в степовому Придніпров'ї. Особливо багато їх в районі м. Нікополя. Усі вони припадають на другу половину III тис. до н. е.

Біля ями впускного поховання лежали залишки дерев'яного візка — двоколісної гарби: колеса, перекладнини краще збереглося, судільне, виготовлене з розколотої вдовж колоди. Діаметр його — понад 0,5 м, товщина по краю — 3—4 см, а в центрі — 10—12 см. Отвір для осі має діаметр 6 см; його поверхня дуже відшліфована від тертя об вісь.

Гарба з Сторожової Могили — найдавніша в Східній Європі — свідчить про дуже ранню появу транспортних засобів у скотарських племен українських степів. Тягленням у тому самому Придніпров'ї. Гарба цілком задовольняла потреби пастушого господарства.

У похованнях ямної культури зустрічаються великі кам'яні плити, оброблені у вигляді схематичного зображення людської фігури. Вони називаються антропоморфними (людноподібними) стелами. Це найдавніші, спеціально виготовлені, надмогильні пам'ятники, які ставили, слід вважати, на честь знатних похованих.

Вивчення пам'яток ямних племен показало, що серед їх поховальних споруд були не тільки курганні земляні насипи. Так, у дніпровському Надпоріжжі, багатому каменем, часто зустрічаються поховання під кам'яними вимостками — закладками. Інколи могильну яму обклали каменями у вигляді кола, яке в археології має назву кром'єха. Часом над ними насипали й курган.

Серед свійських тварин у стадах племен ямної культури переважала велика і мала рогата худоба та коні. Більшу

частину року вони паслися на природних степових пасовищах. Пастухам-скотарям доводилося лише переганяти їх з місця на місце. Таку форму скотарства називають пастушою, або відгонною. У суворі зими скотарі спускалися в річкові долини, де влаштовували тимчасові поселення з загонами для худоби. Кормом для тварин були сухі природні трави і, можливо, спеціально заготовлене сіно та засушені гілки дерев з листям. Такі зимівники влаштовували в певних місцях щороку. Вони належали тим самим родовим колективам.

Поряд із зимівниками поступово виникали й могильники. На місцях деяких з таких поселень, коли стада худоби відганяли в широкі степи, залишалася частина людей, що займалася землеробством на зволжених

Залишки кам'яної стіни поселення в с. Михайлівка Херсонської області.

ділянках землі в долинах річок і обробкою продуктів скотарства.

Так з тимчасових зимових стійбищ виникли поселення. Пізніше їх мешканці почали виготовляти кам'яні, кістяні і мідні знаряддя як для власних потреб, так і для інших пастухів-скотарів. Окремі поселення поступово перетворилися в значні економічні центри, до яких тяжіли великі степові райони. Поряд з ними існували і короткочасні поселення.

Одне з найцікавіших поселень племен ямної культури в Нижньому Придніпров'ї досліджене біля с. Михайлівки Нововоронцовського району Херсонської області. Воно розташоване на трьох сусідніх горбовидних підвищеннях правого берега р. Підпільної — правої протоки Дніпра. Загальна площа його — близько 1 га. Поселення існувало довгий час. Про це свідчить знайдена тут велика кількість різноманітних залишків, що належать до різних етапів ямної культури.

До раннішого з них (друга половина III тис. до н. е.) належать залишки наземних і трохи заглиблених у землю жител, при спорудженні яких, крім дерева, очерету і глини, використовували і місцеві вапнякові камені. З останніх складали основи для стін. Підлога в житлах була земляною, а вогнища — глинобитними. Глиняний посуд господарського і побутового призначення — ліпний, різних розмірів. За формами — це горщики з яйцевидним і плоским дном, чаші і мініатюрні посудинки з орнаментом у вигляді відбитків шнура, гребінчастого штамп, різних нарізок, ямок і опуклостей (перлинний орнамент). Знайдено тут і уламки розписного пізньотрипільського посуду, що свідчить про певні зв'язки мешканців поселення з пізньотрипільськими племенами Правобережжя.

Особливо значними є культурні залишки пізнішого етапу існування поселення (кінець III тис. до н. е.). Зросла його площа. Природні малодоступні горби, оточені стрімкими берегами Підпільної (висотою 25—30 м) і глибокими ярами, з боку плато були спеціально укріплені потужними кам'яними стінами і ровами. На окремих ділянках природні схили також були укріплені кам'яними підпірними стінами висотою близько 3 м. Усе це перетворювало поселення на справжню фортецю. Камінь тут почали широко використовувати також для спорудження жител, господарських і побутових будівель. Нижні частини їх стін склалися з каменю, скріпленого глиною, а верхні були глинобитними. Житла часто мали досить значну площу, але завжди склалися з ізольованих приміщень, які належали окремим сім'ям. Кам'яні споруди Михайлівського поселення є найдавнішими в Східній Європі. Вони свідчать про високий розвиток будівельної справи в племен ямної культури.

Різноманітними є вироби того часу. Ліпний глиняний посуд складається з круглодонних горщиків з ручками, банковидних посудин, глибоких мисок різних розмірів, посудин на ніжках — «курильниць», мініатюрних горщиків, прикрашених орнаментом з відбитків шнура, гребінчастого штамп, нігтьових вдавлень тощо. Численні вироби з кременю — відбійники і віджимники, скребки, ножі різних видів, свердла і долотовидні інструменти, іклади для серпів, наконечники стріл і списів, кинжалки для серпів, розтиральні камені і ковадла (для молоти, долота, розтиральні камені і ковадла (для кування мідних виробів), грузила для рибальських сіток, гладильні камені для обробки шкір, мотики і зернотерки, бойові сокири і булави, прикраси (браслети) тощо.

Знайдено багато виробів з кістки і рогу — мотики і гарпуни, клювець і проколки, в'язальні інструменти і лопиця, перстні і шпильки, пронизки і гудзики. Під час розкопок були виявлені вироби і з міді — шила, ножі, долото, тесло; глиняні — сопло і пряслиця.

Серед численних кісток тварин переважають залишки свійських — великої і малої рогатої худоби, коней, свиней.

Знахідки з Михайлівського поселення яскраво характеризують господарське життя його мешканців, а через них і всіх племен кінцевого етапу розвитку ямної культури Придніпров'я. Провідною галузю їх економічного життя було пастуше скотарство; допоміжну роль відігравали землеробство, полювання і рибальство. Розвивалося місцеве ремесло — обробка каменя, кістки і міді. Остання має кавказьке походження і потрапляла в степове Придніпров'я завдяки обміну між племенами. Ремісничі вироби мешканців поселення поширювалися серед степового скотарського населення. В околицях с. Михайлівки виявлено могильник, поховальні ями в якому оточені кам'яними колами —кромлехами. Речі в похованнях такі самі, як і знайдені на поселенні.

Подібне поселення є і в дніпровському Надпоріжжі — в урочищі Скеля-Каменоломня, біля с. Волоського (по-близу Дніпропетровська). Воно розташоване на високому скелястому правому березі Дніпра. Тут виявлені залишки кам'яної стіни і нижніх частин стін житлових будівель. Ліпні посудини різних розмірів і форм, орнаментовані переважно відбитками шнура; з каменю і кістки виготовлені кам'яні сокири, наконечники стріл і списів, мотики тощо. Кістки тварин належать переважно великій рогатій худобі. На території поселення виявлені залишки майстерні по виготовленню кам'яних шліфованих і

свердлених знарядь з кристалічних порід, головним чином сокир-молотів.

Індивідуальний характер поховань, основні з яких належать чоловікам, а впускні — здебільшого жінкам і дітям, невеликі розміри жител, що належали окремим сім'ям, значна кількість зброї серед знахідок на поселеннях і в похованнях, переважання скотарства серед усіх інших галузей господарства переконливо свідчать, що в своєму суспільному розвитку племена ямної культури вже перейшли до патріархального родового ладу.

Уся влада в родових колективах і основне їх багатство (стада худоби) зосереджені були в руках чоловіків-скотарів. Жінки перебували в підлеглому становищі, оскільки їх домашня праця мала тепер допоміжний характер у родово-подарському житті скотарів. Спадкування майна і родовід людей велися вже не по материнській, а по батьківській лінії.

Племена ямної культури в пошуках пасовищ для своїх стад нерідко проникали в деякі лісостепові райони, захоплюючи і руйнуючи поселення місцевих племен. Так було, зокрема, в районах правобережного Лісостепу, населених в той час пізньютрипільськими племенами.

ПРО ЩО РОЗНОВІЛИ РЕЧІ

Улітку 1912 р. жителів великого степового села Бородине Акерманського повіту Бессарабської губернії (тепер Білгород-Дністровського району Одеської області) облетіла звістка про незвичайну знахідку в його околиці. При видобуванні будівельного каменя на невеликій глибині в землі був випадково знайдений товстостінний ліпний горщик із складеними в нього старовинними речами — високохудожніми виробами з каменя і металу. Ця знахідка ввійшла в науку під назвою Бородинського (Бессарабського) скарбу.

Речі скарбу були передані для вивчення відомому одеському археологові Р. Е. Штерну, який у 1913 р. доповів про них на міжнародному конгресі істориків у Лондоні. Завдяки цьому Бородинський скарб став відомим усьому світу як видатна мистецька пам'ятка і важливе джерело для вивчення історії населення степового Північно-Західного Причорномор'я в кінці епохи міді-бронзи. Серед речей скарбу десять виготовлені з каменя і 7 — із срібла та бронзи.

До виробів з каменя належать шліфовані просвердлені бойові сокири. Одна з них, наприклад, виготовлена з сірувато-зеленого плямистого каменя, має довжину 19,6 см. Лезо її дуговидне, розширене, гостре; обух пестоподібний, майже циліндричний, трохи розширений до низу. Поверхня відполірована до повного блиску. Друга сокира виготовлена з темно-зеленого каменя, третя сокира — з темно-зеленого, місцями майже чорного, нефриту. Від попередніх сокир, багато в чому подібних між собою, істотно відрізняється четверта сокира, виготовлена з темно-зеленого зміювика, довжиною 20,7 см. Пропорції

сокири більш витягнуті, форма близька до досконалих металевих сокир. Лезо має форму довгої лопати, яка заходить далеко на нижню частину сокири. Поверхня ретельно оброблена. Дві інші сокири збереглися лише частково.

Слідів скільки-небудь значної роботи і довгочасного вживання на поверхні і лезах сокир немає. Це була, напевне, парадна зброя значної вартості.

До виробів з каменя належать також три булави, виготовлені з алебастру. Усі вони мають круглі отвори, просвердлені з одного боку, завдяки чому один їх кінець ширший від другого. Дві булави мають кульовидну форму, трохи приплюснуту. Третя має видовжену яйцевидну форму. На її пояску хрестовидно розташовані опуклі виступи напівкульовидної форми. Висота булав до 6,5 см, а ширина до 6,8 см.

Ще цікавіші вироби з срібла. Три з них — наконечники списів довжиною до 34 см і шириною пера до 6 см. Більший з них виготовлений відливанням у спеціальній формі. Лезо має сліди дальшого кування і заточування. По обидва боки стержня пера нанесено візерунок з косих нарізок, а втулка прикрашена врізним геометричним орнаментом — зигзаговими лініями, невеликими ромбиками, пунктиром, крапками, трикутниками тощо. Самий низ втулки прикрашений тонкою накладною золотою пластиною, оздобленою геометричним орнаментом — трикутниками, крапками і навіть візерунками найпростішого меандру. У другого наконечника нижня частина втулки прикрашена накованкою тонкою золотою пластинкою. Нею здійснена інкрустація глибоких врізних візерунків, виконаних на срібній основі втулки. Візерунки складаються переважно з трикутників, по-різному розміщених і оточених прямими лініями. Від третього наконечника

взагалі, а тим більше в ту далеку пору. Вони мають різне походження і, отже, потрапили в цей район Східної Європи з різних територій, часто дуже віддалених. Так, кам'яні бойові сокири мають багато спільного з такими самими виробами різних культур стародавнього населення Середньої Європи, зокрема Чехословаччини і Угорщини, Північного Кавказу, Центральної Росії і, напевне, походять звідти. Наконечники бородинського типу дуже поширені в Поволжі і на Камі, у Закавказзі і на Північному Кавказі, у Сибіру і Угорщині. Кинджали схожі на такі, що зустрічаються на Кавказі і в Середземномор'ї (Мікени); булави мають кавказьке походження, а орнамент на речах — егейське (мікенське) і середньоевропейське. Можливо, що частина виробів Бородинського скарбу, наприклад, кам'яні сокири або орнаментовані металеві вироби, могли бути виготовлені і в самому Причорномор'ї, але знову-таки за зразками речей (сокир) і орнаменту (на речах), які проникли в цей район з віддалених територій.

Як же потрапили ці речі з таких різних і віддалених районів до Причорномор'я? Кому вони належали? Чому вони опинилися в землі і не були використані їх власниками? Про що вони можуть розповісти нам тепер? Вичерпні відповіді на всі ці запитання може дати археологічна наука. Вона має для цього достатню кількість добре перевірених даних. Допомагають у цьому, звичайно, і речі самого Бородинського скарбу.

Дослідженнями різноманітних пам'яток багатьох районів Радянського Союзу і зарубіжних країн установлено, що так званий *бронзовий вік*, який у часі збігається з II і початком I тис. до н. е., був часом бурхливого розвитку господарства і суспільних відносин. На степових просторах Східної Європи, складовою частиною якої є і Пів-

нічно-Західне Причорномор'я, стародавнє населення вже остаточно перейшло до передового на той час скотарського господарства і досягло в цьому помітних результатів. У долинах річок розвивалось землеробське господарство. У Дюнах і Нижньому Придніпров'ї почала розвиватись металургія бронзи з привізної сировини і місцевих руд. Стався остаточний перехід від матриархату до патриархату. Чоловік-пастух, власник і захисник стад худоби, став повновладним господарем в економічному і суспільному житті степового скотарського населення. Висока продуктивність скотарства допомогла виробляти додатковий продукт, який можна було привласнити і перетворити в багатство.

Спеціалізація господарства населення різних територій сприяла виникненню і розвитку обміну продуктами, які поступово перетворювались на товар. Установлювалися обмінні відносини між людьми різних районів, виникали окремі види товарів сухопутні і водні шляхи для обміну. Багатство скотарських племен — худоба і товари, одержувані в обмін на неї, поступово зосереджувалися в руках представників родової і племінної знаті. Зароджується приватна власність. Знатність і багатство добре уживалися між собою.

Так у процесі розвитку суспільство поступово почало поділятися на бідних і багатих, виникла експлуатація людини людиною у вигляді найдавнішого рабства. Боротьба за пасовища, захист своїх стад і спроби захоплення чужих спричинювались до частих війн не тільки між скотарськими племенами, а й між останніми та землеробськими, що жили в інших районах. Захоплення чужого і постійна тривога за збереження всіма засобами нагромадженого свого багатства були повсякденною турботою

представників багатой родо-племянной знаті степового населення Причорномор'я в бронзовому віці.

Не випускали вони з поля зору і можливості збільшити свої багатства через обмін. З часом у руках окремих представників знаті зосереджувались не тільки великі багатства взагалі, а й утворювались значні запаси коштовних речей — зброї, побутових виробів, творів мистецтва. Часто ці речі втрачали своє практичне значення і перетворювались на ознаку багатства та знатності їх власників. В разі небезпечки їх надійно ховали, щоб потім знову дістати і володіти ними. Та не завжди це вдавалось. Нерідко траплялось, що той, хто надійно ховав свої коштовні речі, закопуючи їх у землю, вже не мав змоги дістати їх звідти через різні причини. Так вони ставали скарбами, які часто дуже довго лежали в землі, поки на них випадково не натрапляв хтось інший. Скільки їх ще лежить у землі!

Саме така історія і Бородинського скарбу. Один з багатих представників родо-племянной знаті скотарського населення степового Північно-Західного Причорномор'я за допомогою широких обмінних зв'язків з навколишніми племенами, а через них — і з більш віддаленими, та іншими шляхами, зібрав значну кількість високохудожніх коштовних речей — зброї і побутових виробів. Для практичних цілей більшістю з них він вже, очевидно, не користувався. Вони були тільки ознаками його багатства і знатності. Під час якоїсь небезпечки ці речі були закопані в землю — найкраще і найнадійніше сховище. Але загинувши, господар скарбу вже не зміг більше скористатися ним і залишив його нам, своїм далеким нащадкам.

Речі Бородинського скарбу розповідають про існування та напрямки жвавих обмінних зв'язків і про майнову розшарування населення степового Причорномор'я близько 3,5 тисяч років тому.

СКОТАРІ І ВОЇНИ

Неозорі степи Північного Причорномор'я з давніх часів були добрими пасовиськами для численних стад худоби різних скотарських племен і народностей. Найбільш відомі серед них скіфи, про господарство і побут, культуру і звичаї яких залишилося багато різноманітних пам'яток і легенд. Часто згадують про них і історики. Особливо багато написав про скіфів славнозвісний грецький історик Геродот, який у V ст. до н. е. відвідав Північне Причорномор'я (античне місто Ольвію). Походження скіфів ще остаточно не встановлено. Вважають лише, що вони за мовою належали до північноірапської групи мов і переселилися в степові райони України зі сходу.

Проникнувши з-за Дону в кінці VII ст. до н. е., скіфи застали в степовому Причорномор'ї місцеві племена кіммерійців (найдавніше племена Східної Європи, що згадуються в давніх джерелах під своєю назвою) та деякі інші. Частково витіснивши і підкоривши їх, скіфи створили там велике об'єднання племен, яке давні греки називали Скіфією. На чолі її стояли найбільш войовничі племена, так звані царські скіфи Приазов'я.

Скіфи були переважно кочовими скотарями. Лише деяка їх частина рано перейшла до осілості і займалася землеробством. Скіфи-скотарі постійно перекочували в місця на місце в пошуках пасовиськ для великих стад худоби — коней, великої рогатої худоби, овець. Коней вони використовували для верхової їзди, а для перевезення сімей і майна мали волів, яких впрягали у вози в повстяними житлами — кибитками на них.

Кочові скіфи були вправними воїнами, однаково успішно билися в кінному і пішому строю, застосовували різні

Н
Т
Т
С
Т
А
Н
Н
Ч
С

Р
Р
О
Г
К
Л

військові хитрощі, уміли облягати фортеці і здобувати їх. Вони часто нападали на своїх сусідів, зокрема на племена лісостепових районів, і грабували їх, здійснювали і далекі походи, наприклад у Закавказзя; воювали навіть з країнами Малої Азії.

Особливо добре відома успішна війна скіфів з перським царем Дарієм I, який у 513 р. до н. е. зробив спробу силою приєднати Скіфію до Персії. Обійшовши Чорне море з заходу, Дарій переправився через Дунай і з великою армією вдерся в причорноморські степи. Він мав намір напасти одночасно на все скіфське військо і розгромити його. Але скіфи розгадали цей намір і почали заманювати персів у степ, засипаючи колодязі і спалюючи траву, щоб позбавити військо противника води і пасовиськ. Одночасно вони нападали на окремі загони персів і знищували їх. Втративши багато війська і обозів, Дарій змушений був повернути назад, а потім і поспішно тікати. Скіфи активно переслідували відступаючих і мало не захопили в полон самого Дарія біля переправи перських військ через Дунай.

Скіфи мали досить досконалу зброю, виготовлену переважно з заліза. Бронзовими були лише наконечники стріл. Найважливіша зброя скіфів — меч, лук і спис. Меч гострий з обох країв і звужений на кінці. Рукоятка відділена від леза хрестовиною, яка захищала руку від порізу. Меч призначався для пішого бою. Луки виготовляли з дерева; стріли мали дерев'яні древки і бронзові, залізні та кістяні наконечники. Луком користувалися в кінному і пішому строю. Стріли (по кілька десятків) тримали в сагайдаках, виготовлених з товстої шкіри і часто прикрашених зовні накладними золотими пластинками з різними зображеннями. Списи мали залізні наконечники з втулками, в які вставлялися дерев'яні ратища.

Довжина списа досягала 2 м. Він призначався для кінного бою. Скіфи мали і захисні щити та панцирі.

Глиняний посуд скіфів липкий, грубий, без орнаменту, з нарізками і вдавливами по краю вінець. За формами — це горщики, миски, чаші, черпаки тощо. Вони широко користувалися привізним кружальним грецьким посудом та бронзовими казанами. Багаті скіфи мали золотий і срібний посуд, привезений з Греції або виготовлений у грецьких містах-колоніях Північного Причорномор'я. Із золота, срібла, бронзи і кістки виготовлено багато мистецьких творів — зображень різноманітних звірів і птахів, цілком реальних і фантастичних. Завдяки цьому мистецький стиль скіфів дістав назву «звіриноного». Зображення тварин було пов'язане з їх тотемістичними уявленнями. Виявлено також зображення людей, зокрема сцен з життя і побуту самих скіфів.

Землеробські племена Скіфії вивчені ще дуже мало. Відомо лише, що вони користувалися дерев'яним плугом, вирощували пшеницю, ячмінь, просо та інші культури. Хліб скіфи продавали грецьким містам-державам, зокрема в Афіни. Його вивозили і в материкову Грецію, наприклад тих, на ряді поселень землеробських племен, наприклад тих, що розташовані на Південному Бузі; виявлені великі ями і приміщення для зберігання зерна та спеціальні печі для його сушіння. У Неаполі Скіфському — столиці пізньої скіфської держави в Криму — існували величезні громадські (державні) зерносховища.

Значного розвитку в осілих скіфів досягло і ремісничество, зокрема металообробне, залишки якого знайдені на багатьох укріплених поселеннях — городищах. Найбільшим серед останніх було Кам'янське городище, розташоване на лівому березі Дніпра, біля м. Кам'янки-Дніпровської Запорізької області. Його площа —

близько 1200 га. Виникло воно в V столітті до н. е. і проіснувало близько 200 років. З боку степу городище було укріплене земляним валом і ровом, а з інших — стрімкими берегами Дніпра, його проток та Білозерського лиману.

Житла на ньому були збудовані з дерева і каменю. Нерідко вони складалися з кількох приміщень, частина яких була ремісничими майстернями.

Жителі городища займалися землеробством, скотарством, ремеслом і торгівлею з грецькими колоніями та населенням Скіфії. Залишки багатьох сиродутних і ковальських горнів, шлаків і криць, тиглів свідчать про особливо значний розвиток на ньому залізообробного і бронзоліварного ремесла. Залізо добували з криворізької залізної руди. Виготовляли сокири і серпи, мечі і наконечники списів, ножі і шила, молоти, зубила та ін. Кам'янські ремісники забезпечували металевими виробами всю степову Скіфію.

Розвинутими були також гончарство і ткацтво. Багато ремісничих виробів, особливо предметів розкоші, прикрас і зброї, скіфи обмінювали в грецьких колоніях Причорномор'я, країнах Кавказу і Передньої Азії.

Мистецькі твори та античні (старогрецькі) писемні джерела свідчать про існування в скіфів досить розвинутих для того часу народної і навіть професійної медицини і ветеринарії. Це було зумовлено характером їх господарства і побуту. Лікарями були переважно жерці. Їх високо цінували як діагностів і прогностів не тільки в античних містах Північного Причорномор'я, а й у далекій материковій Греції. Деякі з них були відомими лікарями в самих Афінах. Так, наприклад, скіфський лікар Токсаріс жив і працював там при Солоні в VI ст. до н. е. Після смерті він був проголошений героєм (визначним діячем).

Скіфський мислитель і винахідник VI ст. до н. е. Анахарсіс був одним із семи мудреців стародавнього світу. Йому приписують винаходи тліючого трута, двозубого якоря і міф про так звану золоту стрілу, придатну для польоту людини. Він багато мандрував по світу і уславився в Афінах як видатний лікар.

Деякі скіфи, що були обізнані з медициною, жили при дворі боспорського царя Мітрідата VI Євпатора. Скіфські лікарі використовували зміїний яд як засіб лікування при багатьох хворобах.

Славнозвісний старогрецький лікар V—IV ст. до н. е. Гіппократ спеціально відвідав Північне Причорномор'я, щоб ознайомитися з медициною скіфів.

Розвиток господарства в скіфських племен і широкі обмінні зв'язки, особливо з греками, сприяли зростанню їх багатств, які зосереджувалися в руках родоплемінної знаті. Часті війни і пов'язані з ними пограбування збільшували багатства, посилювали її владу. Усе це поступово привело до значного розшарування скіфського суспільства і виникнення рабства. Майно і раби ставали власністю представників знаті, а їх влада з виборчої поступово перетворювалася в спадкову — вожді племен ставали царями.

На основі поділу суспільства на рабів і рабовласників у скіфів степового Придніпров'я в IV ст. до н. е. виникла примітивна рабовласницька держава, так зване царство Атея. Її столицею стало Кам'янське городище, що дуже зросло на цей час. Панівна верхівка скіфської держави займала в ньому так званій акрополь (верхнє місто), додатково спеціально укріплений земляним оборонним валом висотою близько 5 м. Площа акрополя дорівнювала 32,5 га.

Майнова і соціальна нерівність у скіфських племен

особливо яскраво проявляється в характері їх поховальних пам'яток — курганів. Бідних скіфів ховали в звичайних земляних ямах під невеликими курганами. Їх поховання супроводяться простими предметами щоденного вжитку — ліпними посудинами, залізною зброєю і кістками тварин від жертвовної їжі. Багатих скіфів завжди ховали під великими курганами, у спеціальних камерах-катакомбах і кам'яних склепах. Тут знаходять велику кількість коштовних речей і зброї, переважно античного виробництва, поховання слуг і рабів та бойових коней з дорогою зброєю і спорядженням.

Найбагатшими є поховання в курганах IV—III ст. до н. е. — часу найвищого розквіту скіфської держави. Вони належали племінним вождям і дарям. У науці їх називають царськими. Багато таких курганів є в степовому Придніпров'ї поблизу скіфської столиці. На жаль, більшість з них частково або повністю пограбовані ще в давнину.

Найбільшим з усіх скіфських курганів є Чортомлицький, розташований на р. Чортомлик, поблизу м. Нікополя на Дніпропетровщині. Висота його насипу — близько 20 м, довжина по обводу — близько 350 м. У земляних склепах глибоко в землі були поховані скіфський цар і цариця з великою кількістю коштовної зброї, різноманітних виробів із золота і срібла та художнього посуду, одержаних з грецьких міст Північного Причорномор'я. Це — глиняні амфори, чорнолаковий, золотий і срібний посуд з різноманітними зображеннями, у тому числі сцен з життя і побуту скіфів, численні прикраси у вигляді гривн, діadem, браслетів, перснів, сережок з підвісками і численних нітними зображеннями, золотий і срібний посуд з різноманітними зображеннями, у тому числі сцен з життя і побуту скіфів, численні прикраси у вигляді гривн, діadem, браслетів, перснів, сережок з підвісками і численних звірів та рослин, стрічки з зображеннями фантастичних істот тощо.

Високою художністю відзначаються золота накладна пластина від сагайдака (так званій горит) із зображенням епізодів з життя молодого Ахілла та піхви від меча, на яких дуже виразно передано міфічну сцену битви греків з амазонками. Цікаво, що такі пластини-горити знайдено в ряді інших скіфських курганів — усі вони виготовлені з одного штампа і походили, очевидно, з Пантікапея.

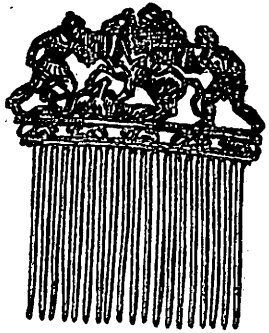
Видатною мистецькою пам'яткою є й славнозвісна Чортомлицька срібна ваза — амфора. Висота її — понад 70 см, ширина — близько 40 см. Значна частина поверхні, зокрема її рельєфні частини, позолочені. Внизу є три отвори-зливи, два — у вигляді головок лева, третій — у вигляді голови крилатого коня. На вазі є три смуги зображень. Верхня з них містить горельєфну сцену з двох груп оленів, яких розривають крилаті леви — грифони. Середня смуга передає сцену з скіфського конярства. Вона складається з багатьох фігур коней і скіфів. (Усі вони були відлиті окремо і напаяні на вазу). Дуже виразно передано одяг і взуття скіфів. Нижня смуга — тулуб вази — містить розкішний рослинний орнамент з листків, квітів і великих птахів (диких голубів) між ними.

Крім царя і цариці, у кургані були поховані 6 слуг-рабів з побутовими речами, зброєю і недорогими прикрасами, а також 11 коней із зброєю і бойовим спорядженням. Коні були поховані в окремих могилах по боках від царських поховань.

Не менш грандіозним та багатим був і курган Солоха на лівому березі Дніпра, поблизу с. Велика Знамянка Василівського району Запорізької області. Висота його досягала 18 м. У ньому також було два царських поховання. Разом з царем були поховані два вбиті раби, а поряд з ними — конюх і 5 бойових коней.

Срібна ваза з Чортмилицького кургана.

Золотий гребінь з кургана Солоха.

Серед поховального інвентаря було багато коштовної зброї, посуду і прикрас грецького виробництва, срібна накладка на сагайдак із зображенням військових сцен, золоте блюдо, прикрашене карбованим зображенням боротьби лева з оленем, дві срібні вази з зображенням скіфів, шийна золота гривна з головами левів на кінцях, срібний стакан, золоте намисто з циліндричних трубок і грушовидних підвісок, золота обкладка меча з зображеннями, золота прикраса у вигляді риби від кінської зброї і багато інших предметів.

Особливо цікавий золотий гребінь із зображенням битви вершника з двома пішими воїнами, переданими з винятковою виразністю і надзвичайно високою художньою майстерністю. Чітко передані також одяг і зброя скіфів, зокрема щити.

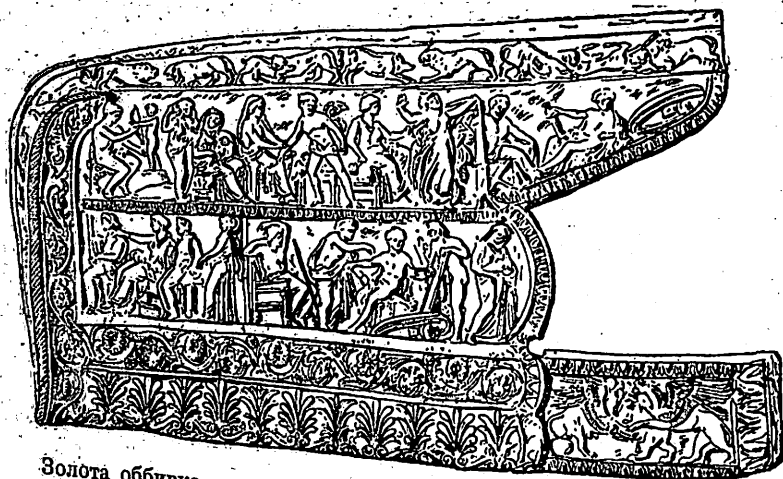
Дуже багатий і курган Куль-Оба в Керчі, розкопаний одним з перших у нашій країні ще в 1830 р. Насип його складався з каменю. Під ним був великий кам'яний склеп, збудований за грецьким зразком у вигляді майже квадратного приміщення (5×5,5 м) висотою близько 5 м і перекри-

того пірамідоподібним уступчастим куполом з горизонтальних рядів кам'яних плит, поступово зближених між собою знизу доверху. Східну частину склепу займало поховання багатого скіфа-воїна в саркофазі з кипарисо-

Золота ваза з кургана Куль-Оба.

вого дерева, розділеному на дві частини; в одній з них лежав кістяк похованого, а в другій — його зброя. Серед зброї — залізний меч з рукояткою, обтягнутою золотою пластинкою з зображеннями звірів; рукоятка нагайки, облягана золотою стрічкою; футляр для лука з золотою накладною пластиною, прикрашеною рельєфними зображеннями

Золота оббивка сагайдака з Мелітопольського кургана.

фантастичного коня з реб'ячим тулубом і звірів, що гризуть один одного, грифона і лева, які роздирають оленя, і леопарда, який нападає на антилопу. Кінець пластини закінчений маскою лева. Разом із зброєю лежали точильний камінь у золотій оправі і плоска золота чаша з карбованим орнаментом, у тому числі з зображеннями бородатого скіфа, дельфінів, риби тощо.

На голові воїна лежала золота діадема і рештки повстяної шапки, прикрашеної золотими бляшками з орнаментом. До головного убору належали 4 золоті пластини, на кожній з яких зображені 2 скіфи, що п'ють вино з одного ритона. На шиї була золота гривна, сплетена з шести товстих дретин, кінці якої прикрашені фігурками скіфів-

вершників. На руці знаходилися золоті браслети: два у вигляді силетених джгутів із зображеннями сфінксів з жіночими головами на кінцях і один у вигляді обруча, зовнішня поверхня якого прикрашена карбованими зображеннями на міфологічні сюжети. Одяг покійника був багато прикрашений нашивними золотими пластинками з різноманітними штампованими зображеннями.

У дерев'яному розписаному саркофазі, оздобленому накладними пластинами з слонової кістки, прикрашеними різьбленими зображеннями, була похована жінка, напевне дружина, убита по смерті чоловіка-воїна. Її голову прикрашала золота діадема, усяна розетками з тонкого дроту і синьої та зеленої емалі. Про високу художню майстерність свідчать і золоті підвіски-серезки, дві з яких мають медальйони з зображеннями голови Афіни. На шиї були намисто і золота гривна з кінцями у вигляді фігур летячих левів. Біля кістяка лежали два широкі золоті браслети з зображеннями грифонів, оленів і левів, бронзове дзеркало, оздоблене в скіфському стилі, і золота посудина-ваза, на якій зображено кілька сцен бойового життя скіфів і їх відпочинку після бою: воєначальник вислуховує доносення воїна, другий перев'язує пораненому ногу, третій лікує щелепу (чи зуби) свого товариша, четвертий натягує тетиву лука. Зображення відзначаються високою майстерністю виконання. Одяг жінки був прикрашений кількома сотнями золотих нашивних пластинок.

У дальньому від входу кінці склепу лежав кістяк раба — конюха, убитого в зв'язку із смертю його володаря. Біля нього лежали прості речі — залізані пожі з кістяними ручками, кістки коня, бронзовий шолом тощо. Крім поховань, у склепі знайдено багато різних речей — бронзові посудини, у тому числі позолочені гідрії і амфора, два казани, заповнені овечими кістками від жертвовної їжі,

амфори від вина, кілька срібних посудин високого художнього виконання, у тому числі з різноманітними карбованими і позолоченими зображеннями. Серед останніх особливо цікаві вази з зображеннями диких качок, які ловлять і їдять рибу, та левів, що роздирають оленів. На кам'яній підлозі склепу лежали два довгі залізні наконечники списів і кілька сотень бронзових наконечників стріл.

У Куль-Обському кургані був похований скіфський вождь (можливо, навіть цар), що жив і помер у Пантікапеї; більшість знайдених там речей виготовлена руками грецьких майстрів Боспору.

Великі кургани степових скіфів є одними з досить частих об'єктів досліджень радянських археологів, а матеріали їх розкопок становлять значні роаділи експозицій багатьох музеїв нашої країни. Особливо багата колекція матеріалів з розкопок скіфських курганів зберігається в Ленінграді, в Ермітажі — одному з найкращих і найбагатших художніх музеїв світу.

МАВЗОЛЕЙ НЕАПОЛЯ СКІФСЬКОГО

Благодатний і прекрасний радянський Крим — край сонця і тепла, гіри моря, історії і героїв, відпочиваючих і туристів. Ознайомлення з Кримом для більшості гостей починається з його «воріт» — м. Сімферополя. На автомашинах і автобусах, у тролейбусі і пішки вони вирушають з нього на південь по Алуштинському шосе. Недалеко від Сімферопольського водосховища, в південній частині міста, на шосе стоїть великий шляховий знак — покажчик із стрілкою, напрявленою праворуч, і написом: «Неаполь скіфський». Повернемо і ми праворуч, відвідаємо це «нове місто скіфів», ознайомимся з ним.

У кінці IV ст. до н. е. у вирішальній битві з військами македонського царя Філіппа II скіфські війська на чолі в царем Атеєм зазнали тяжкої поразки. Степова Скіфія поступово слабшала, її територія зменшувалася. Особливо це почало відчуватись у III ст. до н. е., коли в причорноморські степи з-за Дону почали проникати і тиснити скіфів нові кочовики — сармати. Скіфські племена з Приазов'я переселялися в степові райони Криму, будували там укріплені поселення — городища. Одно з таких поселень виникло в кінці III ст. до н. е. на схилі глибокої балки в околицях сучасного Сімферополя. З часом воно виросло в місто і стало столицею пізньої скіфської держави — Скіфського царства в Криму і Нижньому Подніпров'ї. Місто дістало назву Неаполіса (Неаполя) — Нового міста (можливо, порівняно з попередньою столицею скіфської держави — Кам'янським городищем).

У II ст. до н. е. Неаполь скіфський вже був значним ремісничо-торговельним і культурним центром. Його площа досягала 20 га і була оточена міцними кам'яними

Н
Т
С
Т
А
Н
Н
Ч
С

Р
Н
О
Г
К
Л

Н
Т
С
Т
А
Н
І
Ч
С

Р
Н
О
Г
К
Л

мурами (до 12 м товщини і кількох метрів висоти) з бойовими баштами біля в'їзних воріт. У місті було багато кам'яних будинків з оздобленими різноколірною штукатуркою стінами. Поза мурами міста розташований був великий некрополь з похованнями в земляних і кам'яних склепах; на стінах яких зберігся розпис фарбами, що зображає сцени з життя скіфів. Особливо цікавий мавзолей Неа-П. М. Шульцем у 1946 р. Він був споруджений з каменю біля головних міських воріт (прибудований до оборонної стіни). Згодом його стіни були додатково обкладені кам'яним панциром, і він перетворився в башту.

Мавзолей мав розміри 8,65 × 8,10 м і товщину стін близько 1 м (після перетворення в башту вона досягала 3 м). Висота стін з каменю становила близько 3 м; верхні частини стін були викладені з сирцевої цегли. Покрівля мавзолею — дерев'яна. Вхідні двері зроблено з східного боку. Пізніше вони були закладені камінням і до мавзолею почали входити по кам'яних східцях, збудованих біля його західної стіни. Підлога мавзолею і майданчик навколо нього були посипані білим вапняковим дріб'язком (крошкою).

Мавзолей-башта був груповою усипальницею. Усього в ньому виявлено 72 кістяки людей і 4-х коней. Людські поховання знайдено в кам'яній гробниці, дерев'яному саркофазі і 37 прямокутних дерев'яних ящиках-трунах, частина яких була поставлена один над одним — інколи в шість ярусів. Найбагатшими були поховання в кам'яній гробниці і дерев'яному саркофазі.

Кам'яна гробниця стояла в далекому від входу північно-західному кутку мавзолею. Її розміри — 2,30 × 0,96 м, глибина — 0,95 м. Складена вона з добре обтесаних вапнякових плит у прямокутній виїмці, спеціально вируба-

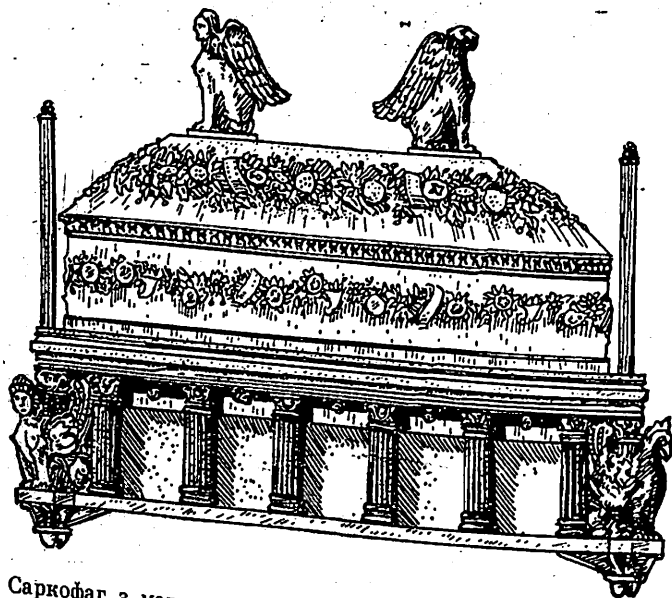
вій у скелі. У гробниці був похований літній чоловік-воїн з великою кількістю різноманітних коштовних речей, зроблених із золота, срібла, бронзи і заліза (тут були прикраси від одягу, взуття і головного убору, зброя, військове спорядження, браслети, персні, намисто, фігурки тварин тощо). Тільки золотих предметів знайдено 821. Збереглися рештки дорогого вбрання похованого.

Монументальність гробниці і багатий інвентар покійника дають змогу зробити висновок, що поховання належало цареві Скіфської держави другої половини II ст. до н. е. (можливо, цареві Скілуру, який правив саме в цей час і був одним з найвизначніших її правителів). Можливо, саме цього поховання стосувалися 4 кінські кістяки і кістяк собаки, які лежали в центрі мавзолею. Поряд з кістяками коней лежало одиночне поховання чоловіка в дерев'яному ящику, можливо конюха-раба.

У дерев'яному саркофазі виявлено кістяк жінки. Саркофаз досить монументальний і майстерно виготовлений з місцевого соснового дерева, оздоблений деталями з різного кипарису, розписаний голубою і рожевою фарбами та позолотою. Він мав прямокутну форму; ніжки його виконані у вигляді різьблених фігурок фантастичних тварин-сфінксів і грифонів. Бічні стінки прикрашені різьбленим рослинним орнаментом, а також фігурами лева і сфінкса.

Поховання в саркофазі було пограбоване ще в давнину. Але навіть те, що випадково залишилося, — масивне золоте кільце з двома каменями, медальйон із зображенням сонця, велика золота голка, золоті підвіски, намисто тощо, — свідчить, що в ньому похована дуже багата і знатна скіфська жінка, очевидно цариця.

Поблизу кам'яної гробниці, в західній частині мавзолею, у великих дерев'яних ящиках на підстилках з повсті

Саркофаг з мавзолею Неаполя скіфського.

і звіриних шкур були поховані скіфські воєначальники із зброєю — залізними мечами, сокирами, прикрашеними золотими і бронзовими пластинами, шкіряними сагайдаками із стрілами та вуздечними наборами з фігурками звірів. У похованні одного з воєначальників був знайдений різьблений із сердоліку жук-скарабей єгипетського походження. На його зворотному боці було високохудожнє зображення бородатого скіфа у високій шапці.

У баратях ящиках були сімейні поховання чоловіка, дружини та дітей з різноманітними прикрасами, у тому числі золотими, і кістками тварин від жертвної їжі.

Усього в мавзолеї знайдено понад 1300 золотих речей. Скільки ж було їх там до пограбування!

Збудований для багатого найдавнішого поховання в кам'яній гробниці в II ст. до н. е., мавзолей існував до початку II ст. н. е., тобто понад 200 років. Він був сімейною усипальницею людей, зв'язаних родинними узами з покійником, похованим у кам'яній гробниці. За майновим і соціальним складом похованих у мавзолеї можна поділити на багатих представників знаті і їх бідних слуг — рабів.

Мавзолей Неаполя скіфського — єдиний у всьому Північному Причорномор'ї — є визначною історичною пам'яткою і першокласним джерелом для вивчення міської культури пізніх скіфів у Криму.

ТРАГЕДІЯ НА СУПОІ

Державний історичний музей Української РСР є одним з найвідоміших культурно-освітніх закладів Києва. Сотні тисяч екскурсантів щороку відвідують його. Експозиція музею ознайомлює відвідувачів з різноманітними археологічними колекціями — одними з найбільших у Радянському Союзі і широко відомими далеко поза межами нашої країни.

Ніхто з відвідувачів не проходить, не зупинившись хоч на хвилинку біля не дуже визначного, на перший погляд, нілого від часу довгого дерев'яного предмета з коротким написом «Човен V—IV ст. до н. е. з Піщаного». Справді, це човен, точніше, рештки човна — основного водного транспортного засобу минулих епох. Знайдено його зовсім недавно в долині невеликої річки Супою — лівої притоки Дніпра, у с. Піщаному Драбівського району на Черкащині. Лежав він у шарі торфу на глибині 1,5 м від сучасної поверхні і був витягнутий звідти транспортером торфодобувного комбайна; на жаль, комбайном його було розірвано на частини, окремі з яких не були знайдені. Чим же заслужив цей човен такої високої шани, щоб зайняти чільне місце серед експозиції Державного історичного музею республіки? У нього є «особливі заслуги». По-перше, йому вже близько 2500 років, по-друге, разом з ним знайдено високохудожні старогрецькі бронзові посудини і скелет людини. Ці німі речі і останки людини досить яскраво розповідають про подію, що трапилась багато років тому.

Лісостепові райони Правобережної України ще на початку епохи міді-бронзи були заселені землеробськими

племенами. У районах Лівобережжя землеробство поряд із скотарством почало швидко розвиватися в кінці цієї епохи — в II і на початку I тис. до н. е. Значною подією в історії людства було винайдення способу добування заліза з місцевих руд, дуже поширених на багатьох територіях. Поява і швидке поширення заліза сприяло бурхливому розвитку не тільки ремесла, а й землеробства, яке в багатьох племенах із середини I тис. до н. е. стає провідною галуззю їх господарської діяльності. «Залізо, — писав Ф. Енгельс, — зробило можливим рільництво на великих площах, розчищення під рілля широких лісних просторів; воно дало ремісникові знаряддя такі тверді й гострі, яким не міг протистояти жоден камінь, жоден в відомих тоді металів»¹.

Завдяки зростаючій продуктивності землеробського господарства і ремесла з'явилися лишки продуктів. Це сприяло виникненню і розвитку обміну між населенням близьких і віддалених територій, який, у свою чергу, приводив до нагромадження багатств у руках родовой і племінної знаті і зумовлював поступовий розклад первіснообщинних відносин у тих груп населення, де вони в той час ще існували.

Усе це безпосередньо стосується і населення лісостепових районів Середнього Придніпров'я середини I тис. до н. е. Їх пам'ятки, відомі в науці під назвою п а м' я т о к ч л е м е н с к і ф с ь к о г о ч а с у (степові райони території України тоді заселяли кочові скотарські племена скифів), поширені в усіх районах басейну Середнього Дніпра — від р. Тясмина на заході до р. Ворскли і Сіверського Дінця на сході. Серед них багато поселень, у тому числі укріплених городищ, могильників та великих курганів.

¹ Ф. Енгельс, Походження сім'ї, приватної власності і держави. Держполітвидав УРСР, 1951, стор. 151.

Окремі з цих пам'яток були грандіозними за своїми розмірами. Так, городище біля с. Більського на р. Ворсклі (Зінківський район Полтавської області) мало довжину оборонних земляних валів і ровів близько 35 км (висота і глибина їх досягала кількох метрів). Курган Старша Могила поблизу с. Оксютинці Роменського району на Сумщині піднімався вгору на 21 м.

Археологічні дослідження пам'яток лісостепових племен Середнього Придніпров'я — на Тясмині і Дніпрі, на Канівщині і поблизу Борисполя, на Сулі і Пслі, на Ворсклі і Сіверському Дінці — дали змогу встановити, що вони вели осілий спосіб життя і займалися орним землеробством із застосуванням дерев'яного плуга і тяглової сили тварин. Вирощували пшеницю, ячмінь, просо, коноплі і ряд городніх культур, розводили всі відомі тепер види свійських тварин.

Потреби людей забезпечувало так зване домашнє ремесло: добування заліза і його ковальська переробка в знаряддя праці та зброю, виготовлення ліпного глиняного посуду, обробка кісток і рогів тварин, відливання бронзових виробів і переробка деяких продуктів скотарства та землеробства (обробка шкір, вовни і рослинного волокна тощо), виготовлення одягу та ін. Предметами обміну були худоба і хліб — основні продукти виробництва.

Лісостепові племена обмінювались ними не тільки з сусідніми степовими скіфськими племенами, а й з населеними віддаленими територіями. Від скіфських племен вони одержували залізу і бронзову зброю, предмети бойового кінського спорядження і зброю, деякі прикраси тощо. Особливо широкій обмін, справжню торгівлю, вони вели з античними (старогрецькими) містами-колоніями, що існували в той час у Північному Причорномор'ї. З них безпосередньо і через них з далекої материкової Греції

в Східну Європу потрапляли різноманітні античні ремісничі вироби — металевий (золотий, срібний і бронзовий) та художній (лакований) глиняний посуд, коштовна зброя і ювелірні прикраси, вино, маслина олія тощо.

Про значні обмінні зв'язки з давніми греками і скіфами переконливо свідчать пам'ятки лісостепових племен — численні знахідки античних і скіфських виробів на поселеннях, городищах і в багатих курганных похованнях їх родоплемінної знаті. Найактивніший обмін з населенням Східної Європи провадила Ольвія — велике старогрецьке місто-держава в гирлі Бузького лиману (біля с. Парутине Очаківського району Миколаївської області). Саме вироби ольвійського ремесла або вироби з міст материкової Греції, що пройшли через Ольвію, зустрічаються на більшості поселень і в похованнях лісостепових племен Середнього Придніпров'я. Вони виявлені і в ряді більш віддалених від нього лісових районів Східної Європи, аж до Поволжя і Прикам'я.

Греки-купці з Ольвії на великих дерев'яних човнах часто піднімалися по Дніпру, заходили в його ліві і праві, великі і малі притоки, проникаючи в найвіддаленіші місцевості. Через верхів'я цих річок вони могли потрапляти в річки інших басейнів, зав'язуючи обмінні зв'язки з населенням усе нових і нових районів. Товари грецьких купців були дуже цінними для того часу. Їх далекі плавання, безперечно, не завжди були вдалими і безпечними в невідомих землях. Напевне, не скрізь і не завжди грецькі купці знаходили гостинну зустріч місцевого населення. Та й самі купці були часто не від того, щоб при нагоді хитрістю і силою примножити свої прибутки. Нерідко невідомими були й шляхи, по яких вони пробирались в глибину материка, покритого в той час суцільним океаном небачених греками лісів.

Отже, подорожі грецьких купців у «нові землі» були далеко не легкою справою. Всілякі пригоди і небезпеки були їх постійними супутниками. Немало їх загинуло, не досягнувши бажаної мети.

Один з таких заморських гостей-невдах з невідомих причин загинув у річці Супій, мабуть, і тоді так само невеликій порівняно з Дніпром, як і тепер. Можна досить виразно уявити собі, як це все сталося. Повний сил і найкращих сподівань грек-купець, наповнивши великий дубовий човен цінним крамом — металевим (бронзовим) художнім посудом і, напевне, ще чимось, що не дійшло до наших днів, піднявся по Дніпру і ввійшов у Супій. Чи то течія була значною, чи то русло невеликої і невідомої йому річки дуже заросло травою, але щось примусило його стати на кормі човна на весь зріст, щоб зручніше було рухатися вперед. На якусь мить, не розрахувавши своїх сил чи вправності, він втратив рівновагу і впав у воду, перекинувшись при цьому човен з товарами. Трагедія сталася дуже раптово, запобігти їй не вдалося. Торфянисте дно річки надовго прийняло в свої обійми і човен, і купця, і його товари. Лежали вони там усі майже поряд — спочатку трохи нижче знесений течією кістяк людини, а трохи далі — відштовхнутий мандрівником при падінні човен. Великі бронзові посудини, які стояли в ряд по довжині човна, упавши з нього, лягли в такому самому порядку на дно річки. Так усе і було знайдено. Поряд з ними знайдено і човна.

Посудини дуже добре збереглися і виглядають як зовсім нові, ніби недавно виготовлені. Цьому сприяло їх залягання в шарі торфу, куди не потрапляло повітря, де не змінювалась температура. Добре збереглися і кістяк людини, і дерев'яний човен. Посудини, виготовлені з чистої золотистої бронзи, з материкової Греції потра-

пили сюди через Ольвію. Призначалися вони, слід вважати, племінній знаті лісостепових племен Лівобережжя, по землях яких протікає Супій. З 15 посудин було п'ять так званих гідрій, чотири лутерії, три амфори, дві сітули і один стамнос. Усі вони різняться між собою розмірами, прикрасами, орнаментом, а нерідко і формою.

Особливо цікаві серед гідрій дві посудини з рельєфними прикрасами, орнаментом, а нерідко і формою. Одна з них біля основи вертикальної ручки прикрашена скульптурним зображенням сидячої сирени з розкритими і загнутими догори крилами. На плечу другої посудини під вертикальною ручкою виконано рельєфне зображення орла, що тримає змію в своїх кігтах і дзьобі. Серед лутерій — широковідкритих дзбаноподібних посудин — особливою художністю виділяється найбільша з них. Діаметр її напівсферичного корпусу — 88 см. Під краєм вінець були прикріплені ручки лутерія одна з яких збереглася. Під останньою стінка лутерія прикрашена скульптурним зображенням сирени. Нижня частина посудини у вигляді кільцевої підставки спирається на ніжки — лапи лева. Другий лутерій з обох боків прикрашений накладним орнаментом із зображенням грифона, що роздирав лань.

Рівні між собою і амфори. Найцікавіша з них має кільцеву підставку; її вертикальні ручки в нижній частині прикрашені пальметками. Друга і третя близькі за формами до глиняних амфор кінця VI — початку V ст. до н. е. Одна з двох сітул має по дві дужки, кріплення однієї з яких унизу прикрашене пальметками, а другої — рельєфами. Один з останніх — голова Афіни Паллади, а другий — голова лева з відкритою пащею і висунутим язиком.

Вінець і дно стамноса прикрашені різьбленням з концентричних ліній.

Бронзові античні посудини, знайдені біля с. Піщане.
1. Гідрії. 2. Амфори. 3. Стамнос. 4. Сітули. 5. Лутерії.

Такі античні бронзові посудини зустрічаються досить рідко, особливо на території Східної Європи. Що ж до знахідки в Супої, одночасно такої значної збірки їх, то вона є першою в нашій країні.

Човен виготовлений з одного товстого стовбура дуба. Довжина тієї його частини, що збереглася від руйнування, 5 м. Насправді він колись був значно довшим.

Ось про що розповіла незвичайна знахідка в с. Піщаному.

СТАРОДАВНІ ГРЕКИ В ПРИЧОРНОМОР'І

Однією з найяскравіших сторінок давньої історії людства була антична епоха — час існування високорозвинутих рабовласницьких держав стародавніх греків і римлян. На різних етапах цієї епохи, що тривала понад тисячу років, Стародавня Греція і Рим впливали на розвиток господарського і суспільного життя, побуту і культури навколишнього населення. «Без того фундаменту, — писав Ф. Енгельс, — який заклали Греція і Рим, не було б сучасної Європи»¹.

Досить значним був вплив стародавніх греків на населення причорноморських районів Східної Європи, у тому числі на племена раннього залізного віку території Української РСР. Він був зумовлений специфічним характером історії держав античної Греції, які утворювали свої поселення на берегах Чорного і Азовського морів.

Як відомо, високий розвиток економіки і культури країн Стародавнього Сходу (Єгипту, Ассиро-Вавилонської держави, Крито-Мікенської цивілізації) ще в епоху міді-бронзи привів до того, що на всій території Стародавньої Греції на початку I тис. до н. е. відбувся перехід від первіснообщинного до рабовласницького ладу. Розвиток ремесла і торгівлі сприяв появі і зростанню багатьох міст, частина яких разом з навколишніми селами досить швидко перетворилася в невеликі, але дуже багаті рабовласницькі держави. В історичній літературі вони дістали назву міст-держав, або полісів. Усі засоби виробництва в таких містах-державах — земля, ремісничі

¹ Ф. Енгельс, Анти-Дюрінг, Держполітвидав УРСР, 1949, стор. 161.

майстерні і основні виробники — раби, а також політична влада належали багатій рабовласницькій верхівці.

Розвиток господарства, особливо різнопрофільного ремесла, потребував усе більшої кількості рабів, сировини в тодішніх умовах можна було лише за рахунок широких зовнішньої торгівлі і грабунків на заморських територіях. Зосередження багатства і влади в руках великих рабовласників, широке застосування рабської праці в землеробському і ремісничому виробництві призводило до розорення і зuboжіння значної частини так званого вільного населення цих міст — селян, дрібних ремісників і торгівців, чисельність яких увесь час зростала. Перед ними поставала неминуча дилема: перетворитися в рабів або шукати нових місць для землеробства і ремесла за морем.

Нарешті, внутрішня політична боротьба за владу між різними групами панівного класу рабовласників у цих державах приводила до того, що переможені в ній змушені були шукати собі притулку за межами своїх держав, переселялись у заморські землі. Усі ці причини й зумовили широку хвилю старогрецької колонізації, що привела до заснування значної кількості грецьких колоній у різних районах Європи, Азії і Африки.

Почалася вона з бережжя Середземного і Чорного морів. У кінці VII ст. до н. е. греки проникли і в Північне Причорномор'я, а в VI—V ст. до н. е. грецькі міста-колонії існували вже на всьому цьому узбережжі від гирла Дунаю до берегів Кавказу. Найбільше їх було засновано на півдні території сучасної України. Найголовнішими серед них були: Тіра на березі Дністровського лиману (тепер м. Білгород-Дністровський Одеської області), Ольвія на березі Бузького лиману (на південь від

м. Миколаєва), Херсонес Таврійський в околицях сучасного м. Севастополя, Пантікапей (сучасна Керч), Феодосія, Мірмекій, Німфей, Кіммерик та інші на Керченському півострові.

Північне Причорномор'я приваблювало стародавніх греків багатьма вигодами. Родючі землі і розвинуте землеробство у місцевого населення могли надійно забезпечити хлібом для споживання на місці і вивезення в материкову Грецію. Степові кочовики — скифи — забезпечували їх худобою і продуктами скотарства, а також були джерелом постачання рабів за рахунок колонених, захоплених під час військових сутичок. Гирла річок і прибережні води Чорного та Азовського морів були багаті рибою, у тому числі цінних осетрових порід; солоні озера і лимани давали можливість організувати добування солі. Гірські райони Криму давали цінну деревину.

Свої колонії греки засновували переважно в районах, населених місцевими племенами, з якими вони налагоджували обмінні зв'язки, одержуючи спершу все потрібне ім обмін на вироби ремесла, привезені з метрополії. Як вважає багато дослідників, спочатку греки засновували лише невеликі торговельні пункти-факторії. Це були склади товарів і місця їх обміну на продукти землеробства та скотарства місцевих племен. Факторії завжди засновувались на мисовидних ділянках берегів морів і річок або на островах, де було безпечніше. Найдавніше таке поселення в Північному Причорномор'ї виникло на острові Березані, поблизу м. Очакова, ще в VII ст. до н. е.

Тільки впевнившись у безпеці, греки засновували більші поселення, будували укріплення навколо них, розвивали місцеве ремесло, починали займатися землеробством і рибальством. З часом такі поселення переростали в справжні міста — центри ремесла і торгівлі. В обміні

з греками була зацікавлена і верхівка місцевих племен. Античні міста ввозили з басейну Егейського моря вино, oliвну оливу, металеві вироби, металевий і глиняний посуд, дорогі тканини, різноманітні прикраси. Саме ці товари поряд з виробами місцевого ремесла знаходили великий попит у багатій родоплемінній знаті степового землеробського і особливо скотарського населення Причорномор'я і Приазов'я.

Грецькі міста-колонії в Північному Причорномор'ї, як і в самій метрополії та інших районах старогрецької колонізації (наприклад, у Малій Азії), здебільшого являли собою невеликі рабовласницькі держави. Такими були, зокрема, Ольвія, Тіра і Херсонес. Інколи кілька невеликих міст об'єднувались навколо великого міста, утворюючи досить значні рабовласницькі держави. Таким було, наприклад, Боспорське царство з столицею в м. Пантікапей, яке об'єднувало територію Керченського і Таманського півостровів і включало всі розташовані там невеликі античні міста.

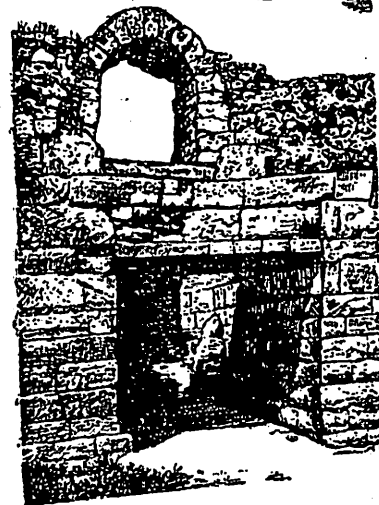
За державним устроєм ці держави різнилися між собою. Так, Ольвія і Херсонес були демократичними республіками, а Пантікапей до утворення Боспорської держави — аристократичною республікою. Сама Боспорська держава була монархією, на чолі якої стояли спадкові царі. Незважаючи на такі відмінності, усі ці держави були рабовласницькими. Влада в них належала багатим рабовласникам, а раби були позбавлені будь-яких прав. Незначними правами користувались і рядові вільні громадяни, хоч формально вони і вважались повноправними.

Політична боротьба між бідними і багатими, рабовласниками і рабами була звичайним явищем суспільного життя цих міст і держав. Нерідкими були в них і повстання рабів, окремі з яких відзначалися досить гострою

боротьбою. Одним з найбільших серед них було добре відоме повстання 107 р. до н. е. в Пантікапей, на чолі якого стояв раб Савмак, скіф за походженням. Раби захопили владу і проголосили Савмака царем. Але за допомогою військ Понтійської держави (знаходилася на Південному березі Чорного моря) рабовласники жорстоко придушили повстання. Зазнали поразки повстання рабів і в інших античних державах. Для їх перемоги не було ще тоді належних умов.

Кожне грецьке місто було укріплене високими і товстими мурами, складеними здебільшого з двох паралельних стін — панцирів, будівельним матеріалом для яких були добре обтесані і щільно підігнані великі камені. Проміжок між стінами засипали дрібним камінням, змішаним з глиною (забутівка). Щоб надійно можна було обороняти місто, споруджували і спеціальні башти, які виступали за лінію мурів та воріт. Рештки таких стін і башт ще й тепер височать на місцях давніх Херсонеса і Ольвії, вражаючи наших сучасників своєю грандіозністю і монументальністю.

Усі великі міста мали укріплені гавані на березі моря або річки. Оточена мурами територія була густо

Міські ворота Херсонеса.

забудована різноманітними будівлями житлового, господарського і громадського призначення, розташованими вздовж вулиць і навколо міських площ. Будівлі також споруджували з каменів, здебільшого досить старанно обтесаних. Багато одно- і двоповерхових споруд, особливо житлово-побутових, мали по кілька приміщень, зосереджених навколо закритого внутрішнього дворика.

Основним покрівельним матеріалом була черепиця як привізена, так і місцевого виробництва. У Пантікафеї, наприклад, виявлені залишки великої майстерні для виготовлення покрівельної черепиці. Були вони, безперечно, і в інших великих містах. Стіни жител і громадських будівель прикрашали всередині різноколірною штукатуркою, найчастіше у вигляді геометричного або рослинного орнаменту.

Вулиці міст (здебільшого прями) і площі вимощені камінням або черепками глиняного посуду. Уздовж вулиць нерідко прокладали стоки для дощових вод. Іноді були й тротуари. Для зберігання води споруджували великі цистерни, викладені кам'яними плитами. У деяких містах, зокрема в Ольвії, виявлені і водопроводи, по яких з цистерн-басейнів вода з вищих місць надходила в нижчі, нерідко на досить значну відстань. У центральній частині міста були розташовані громадські і культові будівлі (торговельні ряди, храми тощо). У містах існували різноманітні ремісничі майстерні, хлібопекарні, зерноско-

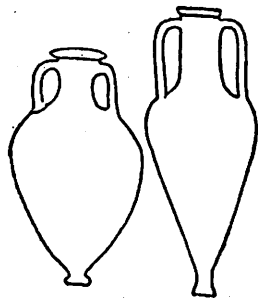
Одним з найважливіших ремесел було гончарство, тобто виготовлення глиняного посуду (на гончарному крузі), який випалювали в спеціальних печах-горнах. Особливо багато виготовляли посуду-тари: великих піфосів для зберігання зерна і гостродонних вузькогорлих амфор для зберігання і перевезення вина та олії. Цікаво, що

навіть місткість кораблів у той час нерідко визначали за кількістю амфор, яку вони могли вмещати.

Різоманітні художні посудини покривали лаком і фарбами. За характером орнаменту посуд поділяють на фарболаковий (уся поверхня покрита чорним лаком), чорнолаковий (уся поверхня покрита чорним лаком), чорнофігурний (чорним лаком зображені фігури розпису), червонофігурний (червоною фарбою зображені фігури на поверхні посудини), червонолаковий (червоною фарбою зображені фігури на поверхні посудини), червонолаковий (поверхня посудини уся покрита червоним лаком).

Обробляли також залізо і бронзу, золото і срібло, кістку і камінь. Багато художнього посуду і металевих виробів (зброя, посуд, прикраси) виготовляли для обміну з місцевим степовим населенням, а частину — спеціально на його замовлення.

Навколо міст були сільськогосподарські поселення тісно зв'язаного з ними місцевого населення і садиби греків-колоністів. Останні завжди були добре укріплені. Інколи, як наприклад, поблизу Херсонеса, кам'яними стінами були укріплені також позаміські оброблювані ділянки землі, зайняті переважно садами і виноградниками (так звані клери). Свідченням розвинутих у колоніях виноградарства і рибальства є численні цистерни для бродіння вина та соління риби і майстерні для видавлювання соку з винограду. Вони досить відомі в Херсонесі, а також у містах Боспору. Найбільшим центром рибопереробки в останньому була Тірітака. Рибу засолювали і зберігали у великих прямокутних чанах-цистернах з оцментованими стінами. Їх викопували в спеціальних будівлях — складах, покритих черепицею. У Тірітаці вже розкопано понад сто таких цистерн, 16 з яких знайдено в одному місці. Останні могли вмещати близько 160 т риби одночасно.

Античні амфори.

Чорнофігурна посудина.

Значним центром виноробства було боспорське місто Мірмекій. Там виявлено залишки багатьох виноробних майстерень. В одній з них знайдено велику оцментовану площадку для видавлювання соку з винограду і два резервуари для його бродіння, а в другій — величезну грушоподібну цистерну для зберігання вина.

Навколо грецьких міст розташовані могильники — некрополі з похованнями в простих ґрунтових ямах, у підбоях-ка-такомбах і великих кам'яних склепах. Поховання різняться між собою кількістю і цінністю супровідних речей. Особливо багатими були поховання царів і великих рабовласників. Їх завжди ховали в кам'яних склепах, над якими насипали великі кургани. Ці склепи є значними пам'ятками архітектури і мистецтва античних греків у Північному Причорномор'ї.

Одним з найбільших серед них був так званий Золотий курган IV ст. до н. е. в околицях м. Керчі. Висота його насипу 21 м, довжина по обводу — 240 м. Насип складає-

ться з каменю, землі і глини, а зовні облицьований каменем. Головний склеп (усього їх у кургані 3) круглий у плані; він має висоту 9 м і діаметр 6,4 м. Склеп складений з 17 рядів добре обтесаних вапнякових каменів, що поступово (кошачно) зближуються доверху і перекриті там однією плитою. Вхід до нього також викладений кам'яними плитами, звуженими доверху (довжина його — 4,75 м). У склепі знайдено багате (царське) поховання, на жаль, пограбоване ще в давнину.

Не менш грандіозний і інший курган того самого часу в Керчі, так званий Царський. Його невеликий квадратний поховальний склеп (4,37 × 4,25 м) з високим круглим куполом, перекритий насипом із шарів глини, морської трави і каменю, має висоту 17 м. Довжина вхідного коридору до нього (так званий Дромос) дорівнює 36 м. Він також викладений великими кам'яними плитами, дуже старанно обробленими і припасованими одна до одної. У склепах знайдено дерев'яні і кам'яні

Червонофігурна посудина.

Червонолакова посудина.

саркофаги, прикрашені різноколірним розписом на релігійні і міфічні теми. Такі ж прикраси є і на стінах та стелях склепів. Так, у склепі Деметри в Керчі (I ст. н. е.) є зображення богині Деметри та бога підземного царства Плутона на колісниці, запряженій чотирма кіньми. Увесь простір стін і стелі заповнено малюнками рослин, квітів, птахів тощо.

Міста Причорномор'я були значними центрами античного мистецтва і культури. Грандіозними спорудами були громадські будівлі і храми. Їх будували з добре оброблених каменів, часто з привізного мармуру, оздоблювали портиками, рельєфами і художнім розписом. Підлоги в таких будівлях часто прикрашали мозаїкою з різноколірної морської гальки; вони добре збереглися в Херсонесі і Ольвії. Багато мармурових і бронзових скульптур богів і героїв (як привезених з Греції, Малої Азії, Єгипту, так і місцевого виробництва) прикрашали вулиці і площі міст. На міських площах виставляли кам'яні плити з написами — декретами на честь визначних подій в історії міст і видатних діячів за ті або інші заслуги.

Як і в містах метрополії, у великих античних містах Причорномор'я існували театри. Рештки одного з них виявлені і частково розкопані в Херсонесі в 1954—1958 рр. Він існував, можливо з перервами, з кінця III ст. до н. е. до IV ст. н. е. Розкопано частину круглої сцени (так званої оркестри) діаметром 23 м з бар'сром, що відокремлював її від амфітеатрового залу для глядачів (так званого театрона). Лави для глядачів і східці в'язи проходів між шістьма секторами були кам'яними. Сам амфітеатровий зал, який вмщував до 3000 глядачів, горизонтально поділявся на три тераси-уступи, на кожній з яких стояло по три ряди лав. Стіни театру і бар'ср покриті фресковим розписом орнаментального характеру. Задньої стіни сцена

не мала. Вона була відкрита до сонця, а фоном замість декорації була Херсонеська бухта і її протилежний берег, порослий лісом. Так будували, як вважають дослідники, античні театри і в інших містах, наприклад в Ольвії. Причорномор'я

Значне місце в житті міст-колоній Прічорномор'я займав також спорт, що входив складовою частиною в програму фізичного виховання молоді, яким займалися в спеціальних школах-гімназіях. Найпоширенішими його видами були біг, боротьба, стрільба з луку, кидання диска і списа тощо. Часто проводили спортивні змагання, які поряд з музичними були одними з найпоширеніших видів для вільного населення міст. Переможців цих змагань нагороджували почесними вінками і художніми вазами, їх імена викарбовували на мармурових плитах.

На жаль, мало збереглося відомостей про розвиток у цих містах науки і літератури. Але й те, що дійшло до наших днів, безперечно свідчить про їх існування. Так, значний розвиток землеробства і виноградарства, риболовства і переробки риби, будівельної справи і металообробки тощо свідчить, що жителі міст мали багато відомостей з різних галузей передової для того часу античної науки — агрономії та іхтіології, інженерно-будівельної справи і фортифікації, гідротехніки і технології металів.

Писемні джерела, у тому числі написи на могильних пам'ятниках і декрети на каменях, зберегли імена окремих учених і письменників, що жили в античних містах (або походили з них) Північного Причорномор'я. Так, родом з Ольвії був відомий грецький філософ III—II ст. до н. е. Біон Бористеніт. Цікаві відомості про Тірську (придністровську) землю залишив ольвійський історик Посейдоній Ольвіополіт. Херсонеський історик рубежу III і II ст. до н. е. Сіріск виклав у своїх працях історію вчасних Херсонеса з своїми сусідами. У I ст. н. е. на

Боспорській землі жив філософ Стратонік. Відомим фармакологом і токсикологом стародавнього світу, визначним лікарем, автором ряду праць з медицини був боспорський цар I ст. до н. е. Мітрідат VI Євпатор. Він винайшов універсальні ліки — теріан, до яких входило близько 60 різних протитотрут. При дворі Мітрідата існував гурток видатних учених Боспору — найдавніше наукове товариство на території нашої країни.

Історія античних міст і держав Північного Причорномор'я, як і Стародавніх Греції та Риму, припинилася в IV ст. н. е. разом з падінням усього рабовласницького світу. Причиною цього була загальна криза рабовласницького ладу і зародження в його надрах феодальних відносин. Значну роль у руйнуванні рабовласницьких держав і напади прийшлих та сусідніх племен. Найбільшого відіграли повстання підвладного їм населення та рабів відару античним містам Північного Причорномор'я, від якого вони вже не змогли оправитися, завдали азіатські кочові племена гуннів, що вторглися в Причорномор'я в другій половині IV ст. н. е. З цього часу починається середньовічна епоха в історії Східної Європи.

Існування античних міст у Північному Причорномор'ї мало позитивне значення в історії Східної Європи. Воно сприяло розвитку господарського життя, суспільних відносин і культури місцевого населення. Через ці міста до нього проникали високі для того часу досягнення античної культури, передові форми господарства і класові рабовласницькі відносини, які прискорювали процес розкладу первіснообщинних відносин у місцевих племенах і сприяли їх швидшому суспільному розвитку по шляху утворення в них класових відносин і перших державних об'єднань.

ЩАСЛИВЕ МІСТО

Так у перекладі з старогрецької мови звучить назва великого античного міста-держави Ольвії на правому березі Бузького лиману. Біля с. Парутине Очаківського району Миколаївської області с. і тепер її залишки — Ольвійське городище. Ольвія й справді була багато в чому щасливим містом. Випикла вона однією з перших у Північному Причорномор'ї ще в VI ст. до н. е. Місце її розташування було одним з найкращих — у гирлі Бузького і Дніпровського лиманів, дуже багатих рибою. Навколо неї простягалися родючі землі, оброблювані місцевими землеробами. Через Чорне море був зручний зв'язок з античними містами Причорномор'я, Малої Азії і материкової Греції, а через Південний Буг (Гіпаніс) і Дніпро (Борисфен) шляхи вли в глибину материка, густо населеного різноманітними племенами.

Ольвія проіснувала близько 1000 років, переживши періоди бурхливого піднесення і значного занепаду. Загинувши разом з іншими античними містами, вона все ж виявилася «щасливішою» за них — її залишки досить добре збереглися в землі, бо це місце не було забудовано пізнішими поселеннями. Раніше від багатьох інших античних міст залишки «щасливого міста» почали вивчати археологи (понад 100 років тому), які з того часу проводять свої дослідження досить цілеспрямовано і систематично, особливо з початку XX ст. Зроблено в цьому напрямі вже чимало.

Античні автори (Геродот і Діон Хрїсостом та ін.) в своїх творах найбільше згадують про це місто, яке деякі з них у свій час відвідали. Саме через це історія Ольвії багато в чому вже з'ясована. Така досить щаслива доля випадає не всякому місту!

Античні колонії в Північному Причорномор'ї засновані переважно вихідцями з старогрецьких міст Малої Азії, найбагатшим серед яких був Мілет. Саме мілетяни першими проникли на північні береги Чорного моря, або Понта Евксінського (Гостинного моря), як називали його стародавні греки. Саме їм належать найдавніші поселення (торгові факторії-емпорії) на острові Березані і на Керченському півострові (на горі Мітрідат). На острові Березані в гирлі Дніпра вони появились ще в середині VII ст. до н. е. Поселенці вели торгівлю з населенням узбережжя, займалися риболовством і переробкою риби, а трохи пізніше почали розвивати керамічне і бронзоливарне ремесло.

Проте спочатку вдало вибране місце для поселення в ще невідомій землі дуже скоро перестало задовольняти його мешканців. На острові не було питної води, він був відірваний від материка. Це заважало поселенню перерости в місто. Налагоджували зв'язки з місцевими племенами обіцяли колоністам багато різних вигод, манили їх сподіванками на щастя. Саме тому й була заснована Ольвія. Сталася ця подія на початку VI ст. до н. е. Для міста було вибрано дуже зручну з точки зору оборони ділянку берега лиману, оточену глибокими балками з півночі, півдня і заходу. Площа Ольвії в час її найвищого розвитку дорівнювала 33 га, а кількість жителів досягала 10—15 тис. чоловік.

Територія міста поділялася на дві частини — основну високу (верхнє місто — 38 м над рівнем лиману) площею 27 га і низьку (нижнє місто). В останній була укріплена гавань Ольвії. Природний захист її доповнювався потужною оборонною стіною товщиною близько 4 м і висотою в кілька метрів, складеною з великих обтесаних каменів, щільно припасованих один до одного. Біля головних

воріт, з північного боку і вздовж стін, були збудовані високі кам'яні башти, які виступали назовні, що полегшувало захист самих стін і воріт. Верхня і нижня частини міста сполучалися між собою кам'яними східцями (шириною близько 2 м) і похилою вулицею.

Міська територія, особливо верхня її частина, була густо забудована житловими, виробничими і господарськими будинками, а в центрі великими громадськими спорудами — храмами і святилищами, школою тощо. Вони розташовані були вздовж площі і вулиць, які перетиналися одна з одною під прямими кутами і утворювали прямокутні квартали. Центральна, найдовша і найширша (близько 10 м), вулиця йшла від головних воріт через усе верхнє місто, перетинаючи його головну площу (так звану агору). Бічні були короткими і вузькими. Головна вулиця і тротуар уздовж неї були забруковані, а інші і міська площа вистелені товстими черепками розбитого посуду.

Найвищого розвитку Ольвія досягла в V—III ст. до н. е. Більшість фундаментальних (як громадських, так і житлових) будівель, була споруджена саме в цей час. Найбільше їх було в центрі міста, навколо головної площі, яка виникла, як установлено багаторічними розкопками, у VI ст. до н. е. і проіснувала кілька століть. З двох боків (східного і західного) її оточували великі кам'яні будівлі з глибокими підвальними приміщеннями-складами, в яких збереглося багато великих глиняних посудин — піфосів і амфор. Це були торговельні ряди Ольвії. Одна з таких будівель мала довжину близько 38 м, а її підвальна частина складалася з восьми приміщень, сполучених між собою.

На площі знаходилась цистерна розміром 2,8×2 м і глибиною близько 4 м. Вона була викладена з добре

оброблених вапнякових каменів, щільно підігнаних один до одного. Як вважають дослідники, вода з цієї цистерни надходила до приміщення театру, який був розташований на схилі тераси від верхнього до нижнього міста. В Ольвії виявлені й інші подібні цистерни, що призначалися для збирання дощової води через спеціальні водостоки на вулицях.

На північ від площі була священна ділянка міста — теменос, де стояли найбільші храмові будівлі і культові олтарі — жертовники, які змінювали один одного протягом століть. Добре зберігся олтар V—IV ст. до н. е., складений з великих обтесаних вапнякових каменів. Поблизу від нього знайдено велику грушовидну цистерну (глибиною 8 м, діаметром 2 м зверху і 4 м знизу), заповнену великою кількістю різноманітних речей, у тому числі кількома сотнями уламків глиняних фігурок (так званих теракот), що зображають античних богів Кібелу, Афродіту, Деметру та ін. Вони свідчать, що глиняні статуетки виготовляли в Ольвії для використання їх під час певних релігійних церемоній.

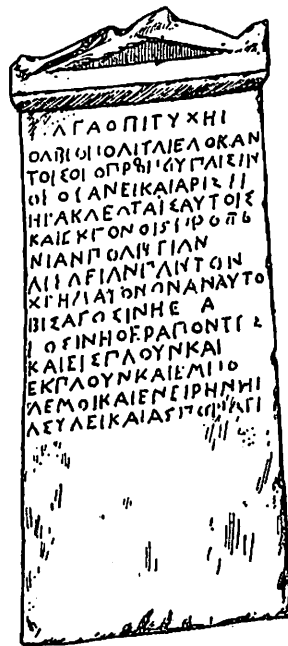
На головній площі і навколо храмів та олтарів відбувалися всі найважливіші події громадського життя міста. Там же виставляли і державні декрети, висічені на великих кам'яних плитах. У них розповідається про останні події зовнішнього і внутрішнього політичного життя Ольвії.

Житлові будинки нерідко були досить складних планувань і великі за площею. Так, один з них, побудований у IV—III ст. до н. е., складався з 11 приміщень і глибоких підвалів для зберігання продуктів, розміщених навколо трьох внутрішніх двориків. Він займав значну частину кварталу і виходив на вулицю глухими стінами, покритими зсередини штукатуркою і прикрашеними

кольоровим розписом (вікна були розташовані з боку внутрішніх двориків). У підвалі іншого такого самого великого будинку була вкопана в землю велика цистерна пляшковидної форми, призначена для зберігання вина. Глибина її близько 7 м, діаметр 3,5 м. Горловина цистерни змурована з вапнякових плит, скріплених свинцевими стяжками, а стінні відштукатурені. У підвальному приміщенні ще одного великого будинку виявлено погріб для зберігання вина в амфорах, яких було там понад 60.

В одній з будівель нижнього міста була борошномельно-пекарська майстерня, що постачала хліб жителям міста. У ній знайдено 6 пекарських печей, склад зерна та борошна у великих піфосах, верпотерки і жорна.

Ольвія була значним економічним центром Північного Причорномор'я. Високого розвитку в ній дуже рано досягло ремісничє виробництво, важливішими галузями якого були металообробка і гончарство. У спеціальних майстернях виготовляли залізні, бронзові і мідні господарські та побутові вироби — знаряддя праці, зброю,

Декрет на камені.
Ольвія.

прикраси. Багато виявлено також ювелірних виробів, у тому числі мистецьких творів «звіриного» стилю, що знаходили широкий попит у навколишнього скіфського населення. Ольвійські гончарі виготовляли різноманітний глиняний посуд — піфоси, амфори, столовий посуд, а також покривельну черепицю, архітектурні деталі, побутові і культові статуетки. Розвивалися й інші галузі ремесла — виноробство, переробка риби, обробка дерева, кістки, шкіри тощо.

Важливу роль в економіці Ольвії відігравала торгівля, що мала переважно посередницький характер. У скіфських та інших племен Східної Європи ольвійські купці скуповували хліб, худобу, рибу, шкіри, хутро, льон, вовну, мед, віск, а також рабів. Більшість цих товарів вивозили в Грецію, де в обмін на них одержували вино, олію, тканини, художній глиняний і металевий посуд, предмети розкоші, мистецькі твори, прикраси та ін. Грецькі товари через Ольвію проникали далеко в глиб Східної Європи: вони зустрічаються не тільки в лісостеповому Середньому Придніпров'ї, а й у лісових районах Прикарпаття, Поволжя і навіть Приуралля.

Ольвія карбувала власну монету — мідну, срібну і золоту. На монетах зображені орел і дельфін — символи міста. Дрібні монети мали вигляд дельфіна (так звані дельфінчики).

Частина греків-колоністів займалася також землеробством і скотарством у прилеглий до міста сільськогосподарській окрузі, широко застосовуючи в них працю рабів. Проте продукти землеробства і скотарства в переважній більшості греки одержували через обмін з місцевим населенням.

Як і інші грецькі міста, Ольвія була невеликою рабовласницькою демократичною республікою, влада в якій

належала лише рабовласникам: великим купцям, власникам ремісничих майстерень, землевласникам. Раби, не-греки і жінки політичних прав були позбавлені. На чолі Республіки стояли народні збори і рада міста; виконавча влада здійснювалась виборними колегіями, що відали окремими галузями міського життя — обороною, фінансами, торгівлею тощо. Безправ'я і експлуатація більшості населення Ольвії багатою рабовласницькою верхівкою приводили до повстань, одно з яких навіть увінчалось успіхом. Це було в 331 р. до н. е., під час облоги міста ольвійським Зопіріона — полководця Олександра Македонського. Щоб утримати оборону, рабовласницька верхівка Ольвії пішла на поступки повсталим: раби одержали волю, бідні жителі міста звільнені зовсім або частково від сплати боргів міській казні, іноземці одержали права громадянства.

Починаючи з III ст. до н. е. становище Ольвії поступово погіршується. Відносини з навколишнім населенням ускладнюються (в цей час на зміну скіфам в Причорномор'я приходять сармати), і це було однією з головних причин занепаду економіки, що ґрунтувалася на торгівлі з ним. Місту час від часу загрожували зовнішні напади, а тому воно напружує сили для опору. Значну фінансову допомогу місту в небезпечний час подавали часом окремі великі рабовласники, яких місцева влада славилася в декретах на каменях. До нас дійшов знаменитий «Декрет на честь Протогена» — місцевого багатія, який у кінці III — на початку II ст. до н. е. неодноразово подавав грошову допомогу Ольвії і постачав її хлібом, відбудував за свій рахунок міські укріплення.

У II ст. до н. е. знесилена Ольвія потрапила під владу скіфського царя Скілура, який карбує в ній монети зі своїм зображенням. Згодом вона була пожеволена

боспорським царем Мітрідатом, а в середині I ст. до н. е. її дуже зруйнували гети — племена з межиріччя Дністра і Дунаю.

Відродження і нове піднесення міста припадає вже на перші століття н. е., коли воно потрапило під владу Риму і було включене до складу римської провінції на Дунаї — Нижньої Мезії. В Ольвії стояв римський гарнізон, для якого була збудована окрема фортеця — цитадель, що займала південну окраїну колишньої території міста. На площі цитаделі стояли кам'яні казарми, житла, ремісництво і землеробство, але вони вже ніколи не досягали такого рівня, як у час розквіту міста.

Поверх оборонними мурами Ольвії знайдено її величезний могильник — некрополь. Він займає площу понад 500 га. Поховання в ньому належать до всієї тисячолітньої пори існування міста. Частина могил у ньому знаходиться під курганами різних розмірів. Більшість поховань знайдено в звичайних ґрунтових ямах, частина — в ямах з підбоявання скіфів, що жили в свій час в Ольвії, і дитячі, часто у великих амфорах. Усі поховання супроводяться різноманітними побутовими предметами і прикрасами.

Багатих людей ховали в земляних і кам'яних склепах, над якими насипали великі кургани. Одним з найбільших в Ольвії є так званий Зевсів курган II—III ст. н. е. Висота його насипу 14 м, діаметр 37 м. Край насипу оточений кам'яною огорожею — крєпідією. Глибоко в землі був кам'яний склеп з двох приміщень, одне з яких (3×3,8 м) і було усипальницею.

Навколо Ольвії, особливо на берегах Південного Бугу, знайдено багато невеликих городищ і неукріплених поселень. Деякі з них були грецькими, але більшість нале-

жала місцевому населенню. Окремі городища були подібними до самої Ольвії за характером кам'яного будівництва і плануванням житлових та господарських кварталів. Залишки одного з них — городища I ст. н. е. — досліджені на північ від Ольвії, в с. Козирка Очаківського району. Його будівлі, споруджені з каменів і саману, були згруповані навколо внутрішніх двориків. Стіни будинків добре оштукатурені і прикрашені різноколірним розписом та художнім ліпленням.

Як і інші великі античні міста, Ольвія була значним культурним центром з театром і школою, з досить розвинутими літературою, мистецтвом і наукою. Ольвія і грецькі та греко-скіфські поселення, які її оточували, припинили своє існування під ударами гуннів та інших племен у кінці IV ст. н. е.

СВІДКИ ПОХОДІВ І ВІДВАГИ

У середині I тисячоліття н. е. значна частина лісостепових і лісових районів Східної Європи — від Прикарпаття до Сіверського Дінця і від Середнього Придніпров'я до Десни і Верхнього Дніпра — були вже заселені східнослов'янськими племенами. На основі розвитку підсічного землеробства в лісових областях і орного (плужного) в лісостепових, місцевого ремесла і обміну з причорноморськими та придунайськими областями в східних слов'ян розпочався і дедалі більше посилювався закономірний процес розкладу первіснообщинного ладу і зародження класових, феодальних відносин.

Зростання продуктивності землеробства і скотарства сприяло вивільненню частини слов'янського населення у вже зайнятих ними областях, а розклад родових відносин приводив до утворення племінних військових дружин. Це створювало умови для освоєння ними нових земель. Як і раніше, воно продовжувалося в північному і північно-східному напрямках, де східні слов'яни дедалі більше проникали в глибину лісових просторів Прип'ятті, межиріччя Верхньої Волги і Оки та верхньої течії Дону, зайнятих різноманітними угро-фінськими племенами.

Починаючи з VI ст. н. е., в зв'язку з розпадом колись могутньої Римської імперії на дві держави, створилися сприятливі умови і для проникнення слов'ян у далекі південні землі Балкан і Причорномор'я. Саме в цей час і розпочинається їх масова колонізація, в якій, крім східних слов'ян (візантіїдці називали їх аптами), активну участь брали і західні слов'яни (склавіни) Центральної Європи. Серед самих східних слов'ян були не тільки пле-

мена Середнього Придніпров'я, а й багато дружин племен північних лісових областей.

Уже в тому ж VI ст. слов'яни суцільним масивом оселилися на північних кордонах Візантійської держави (східної частини колишньої Римської імперії). Лише Дунай відокремлював останню від численних слов'янських колоністів, які оселилися на його лівобережжі.

Візантія добре розуміла ту величезну загрозу, яку становили для неї слов'яни на Дунаї, і почала споруджувати багато фортець уздовж правого берега. Візантійський уряд вживав всіляких заходів, щоб не допустити об'єднання слов'янських дружин під владою одного ватажка-князя. У хід було пущено підкупи й інтриги, переманювання до себе на службу окремих ватажків, підступні вбивства інших тощо.

Проте ці запобіжні заходи мали лише тимчасовий успіх. Пізніше слов'яни прорвали візантійські укріплення, вторглися на Балкани і пройшли їх з півночі до півдня; слов'янський флот проник у Середземне море, їх загони нападали навіть на столицю Візантії Царград (Константинополь). Наслідком цих походів у Подунав'я і на Балкани було інтенсивне заселення їх великою кількістю слов'янського населення, у середовищі якого сформувалися пізніше сучасні південнослов'янські народи — серби, хорвати, македонці, чорногорці, болгары та ін. Вони з часом утворили там і відповідні південнослов'янські держави.

Проте не всі слов'янські дружини назавжди залишилися на Дунаї і Балканах. Частина їх поверталася в свої землі з великою кількістю різноманітних багатств (стадами худоби, рабами, дорогоцінною зброєю, посудом, прикрасами), здобутих грабунками в південних, захоплених у боях землях, або одержаних як викуп за службу

візантійцям, а також в обмін у кочових і осілих племен та народів степового Причорномор'я. Багато таких копальних речей і зброї (як місцевого, східноєвропейського, так і візантійського та іншого походження) скупчилося в басейні середньої течії Дніпра — на межі між лісостеповою і степовою смугами території Східної Європи, переважно на Україні. Військові дружини слов'янських племен саме цих районів відзначалися особливою воєвничістю і успіхами в далеких південних землях, звідки вони з тріумфом перемог і багатою здобиччю поверталися в свої землі.

Ця територія, як свідчать візантійські та інші писемні джерела та археологічні матеріали, була заселена слов'янськими племенами, відомими спочатку під збірною назвою антів, а в VII—VIII ст. — під назвою росів (русів). Остання пов'язується з центром земель цих племен у басейні р. Рось, на правобережжі Дніпра. Тому знахідки збірок дорогоцінних речей, виявлені тут, дістали в науці назву «старожитностей русів». Нерідко їх називають також «антськими скарбами», хоч серед них є не тільки власне скарби, у свій час справді закопані в землю під час небезпеки, а й поховання багатих людей (ватажків дружин або князів) з великою кількістю дорогоцінних речей.

Як скарби речей, так і багаті поховання розташовані завжди в безлюдних і малодоступних місцях, напевне, для того, щоб зберегти їх від пограбування. Слід зазначити, що в могилах «знатних русів» головним завжди є поховання воїна-дружинника з повним набором зброї. Його супроводять поховані залежні жінки (дружини або рабині), слуги і бойові коні з усім їх спорядженням. Обряд поховання завжди той самий — трупоспалення, характерний для ранніх слов'ян-язичників. Виявлені знахідки часто бувають здобуті випадково неспеціаліста-

ми, а тому не завжди тепер можна встановити, з чого вони походять — з поховання чи справжнього скарбу. Переважна частина речей у скарбах і похованнях припадає на VI—VII ст.

Одним з найраніших є Суджанський скарб, знайдений у м. Суджі Курської області, недалеко від сучасної території України. Він складався з чоловічих і жіночих речей: пояса із срібним набором і портупесю для носіння меча і самого меча, бронзових листів-пластин, мабуть, від щита, 12 двоспіральних скроневих кілець, 8 великих браслетів, 12 щитовидних підвісок, намиста тощо. Летоподібних кілець, 12 щитовидних підвісок, намиста тощо.

Найбагатшим з усіх відомих скарбів є Перещепинський, знайдений у с. Мала Перещепина на Полтавщині. Він містить 25 кг золотих і близько 50 кг срібних різноманітних виробів — посуду, зброї, прикрас тощо. Серед посуду найцікавіше сасанідське блюдо з зображенням царя Шапура (IV ст.). Тут же було велике блюдо, реставроване в VI ст. єпископом грецького міста Томи (тепер м. Констанца в гирлі Дунаю в Румунії) Патерном; про це є напис на самому блюді, яке є ще більш раннім. З посуду виявлені вазы і келихи на високих ніжках, дабани, глечики, блюда, чаші, тарілки, стаканчики, амфора, ритон і ложка. На багатьох з них є штампелі майстерень, де вони були виготовлені. Цікаві також меч у золотих піхвах і бойова сокира, браслети, персні, гривна, пряжки, стремена і прикраси — пластинки від кінської зброї, оздоблені орнаментом і різноколірним склом.

Речі з Перещепинського скарбу візантійські та іранські за походженням. Це типова військова здобич слов'янського ватажка, захоплена під час одного з вдалих походів на Візантію в кінці VII ст. Проте з якихось причин вона була закопана в землю і не використана її власником, який, мабуть, загинув уже на рідній землі.

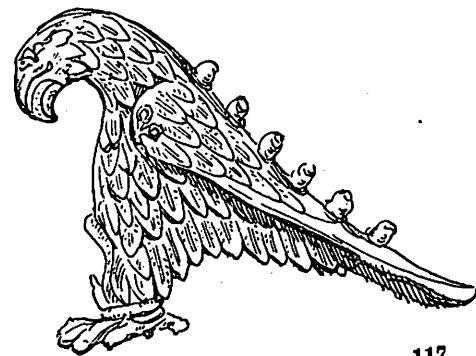
Речі
Перещепинського
скарбу.

Знахідки різних коштовних речей середини I тис. н. е. візантійського та іншого південного походження виявлені і в інших місцях лісостепового Лівобережжя — в с. Козівці і Новій Одесі Богодухівського району Харківської області, у м. Полтаві і в с. Великий Кам'янець (поблизу м. Суджі). Останні, безперечно, належали ватажкам ранньослов'янських бойових дружин, що здійснювали далекі походи в Причорномор'я і Подунав'я. Про це свідчать виявлені серед них цінні предмети з цих територій. Наприклад, в одному з поховань був срібний глечик з карбованими позолоченими фігурами 9 античних муз — до-

кровительок наук і мистецтв (Кліо з книгою, Євтерія з двома флейтами, Талія з комедійною маскою, Мельпомена з трагічною маскою, Терпсихора з кіфарою, Ерата з невідомим предметом, Полігімнія з лірою, Урбанія з глобусом, Калліона з папірусом). На дні глечика с штемпель, що свідчить про його виготовлення в одній з майстерень Константинополя. Там же були срібний фалар (налобна бляха кінської вуздечки), бронзове відро, золоті нашпівні бляшки, золота гривна, два золоті браслети, золотий перстень і скляний посуд. У другому похованні були золоті гривна з кольоровою інкрустацією, два скручені браслети з голівками змії на кінцях і довгий (2,5 м) ланцюжок з кільцем.

Особливо багато таких скарбів і поховань в лісостеповому правобережжі Дніпра, переважно в басейнах рік Росі і Тясмині, де жили давні руси. Один з них знайдено на Пастирському городищі VII—VIII ст. поблизу с. Пастирського на Черкащині, в якому виявлено срібні фібули (застібки для одягу), браслети з розширеними кінцями, сережки, підвіски, гудзики-«дзвіночки», прикраси — намистини з янтарю та ін.

Особливо важливим і найбільшим серед усіх правобережних є Мартинівський скарб, знайдений у с. Мартинівці Канівського району

Срібна фігурка орла з багатого поховання в с. Вознесенка.

Черкаської області. Він складається з срібних і бронзових чоловічих речей (численних наконечників поясів, бляшок-прикрас від них різних розмірів з різноманітними зображеннями) і жіночих прикрас (головний вінець у вигляді пластини довжиною 30 см, дві срібні пластини від головного убору, 8 скровених кілець, виготовлених із срібного дроту, два масивних браслети з розширеними кінцями і пальчаста фібула).

З посуду в скарбі знайдені: срібна мисочка візантійської роботи з штемпелями VI ст., уламок срібного візантійського блюда з гравірованими узорами і срібна ложка візантійської роботи з рельєфними прикрасами на кінці. Цікаві, схожі одна на одну, чотири срібні з позолотою фігурки чоловіків. Виконані рельєфно з лицьового і ввігнуті з нижнього боку, вони призначалися для прибивання їх на якусь поверхню. Ноги фігурок розведені в сторони і зігнуті в колінах. Одягнені вони в сорочки, підперзані поясками, з широкою вишивкою на грудях. Довгі штани внизу під'язані. Вишивка і одяг характерні для східних слов'ян. Висота фігурок — 7,5 см, ширина — 4,5 см. Так само цікаві і срібні фігурки коней. Скарб датується VII ст. н. е.

Цікаве поховання багатого слов'янського князя (так званий Глодоський скарб) знайдене біля с. Глодоси Маловисківського району Кіровоградської області. Воно було виконано в обряді трупоспалення. Похованого супроводив різноманітний поховальний інвентар — предмети особистого убору, зброя, спорядження коней і побутові речі, виготовлені з золота, срібла, міді і заліза. Це були: золоті нагрудні ланцюги з підвісками (медальйонами, лунницями, хрестом та ін.), сережки, браслети, наконечники від поясів, срібні пряжки, мідна пластина, клапті тканини тощо.

Особливо розкішні нагрудні прикраси. Одна з них, наприклад, мала вигляд масивного ланцюга, сплетеного з золотих ниток. Довжина його 60 см, товщина 1 см. Посередині ланцюга вставлена прикраса-медальйон у вигляді порожнистої квадратної коробочки з овальними виступами на кінцях, поверхня якої прикрашена зерню, кольоровими каменями (агатами) і різноколірним склом.

До складу зброї входили однолезова шабля-меч, кинджал і стріли. Піхви шаблі і кинджала обкладені камнями, тими пластинами, інкрустованими кольоровими каменями, склом і зерню. Кінське спорядження складалося з стремен, вудил, пряжок і багатьох пластинок, що прикрашали зброю. Серед побутових речей цікаві два срібні блюда, глечик, кубок і залізне тесло-мотика. Посудини дуже обгорілі і збереглися лише частково. Речі з поховання в Глодосах північнопричорноморського, візантійського і навіть іранського походження. Воно датується кінцем VII — початком VIII ст.

Багатим похованням кінця VII—VIII ст. є й так званий Вознесенський скарб, знайдений на лівому березі Дніпра, на території м. Запоріжжя. Воно являло собою неглибоку яму з великою кількістю залізних, бронзових, срібних і золотих речей та перепалених кісток людей і коней. Особливо багато зброї (мечі, наконечники стріл, ножі-кинджали), предметів кінського спорядження (стремена, вудила, пряжки, кільця, бляшки) і прикрас (оздоба піхов мечів, напівні бляшки тощо). Деякі вироби, наприклад срібні фігурки орла і лева, можливо, були знаменами військових дружин, ватажки яких були поховані тут з належними їм бойовими кінями і зброєю, майном і прикрасами. Поховання виконане в обряді трупоспалення; сліди дії сильного вогню є майже

на всіх металевих предметах. Лише невелика їх кількість була покладена в могилу після спалення померлих.

Місце, площею близько 0,5 га, де знайдено поховання, оточене валом з каміння і землі. Навколо самої ями з похованням було викладено коло з каменів. Поховання у Вознесенці, можливо, було здійснено на площі військового табору слов'янської військової дружини, на чолі якої стояли поховані там ватажки-воєначальники. Речі з Вознесенського «скарбу» переважно візантійського походження. Вони були здобуті, очевидно,десь за Дунаєм, а табір на території Запоріжжя був однією з останніх зимових таборів слов'ян на їх шляху в рідні землі Середнього Придніпров'я.

«Старожитності русів» — багаті скарби і поховання — є яскравими свідками далеких походів і відваги наших предків у бурхливу епоху раннього середньовіччя.

Там, де безсила пам'ять людей, їм на допомогу приходить легенда. Людина ніколи не могла і не може залишити без уваги того, що її оточує, завжди робить спроби пояснити те, чого вона ще не знає. Так було завжди. І чим далі в глибину віків, коли можливості людей для наукового пізнання всесвіту були дуже обмеженими, тим більше складалося легенд про ще нерозгадані явища і невідомі події.

Одними з таких подій в історії багатьох народів є виникнення міст і походження їх назв, значна частина яких з'явилася ще тоді, коли люди, що їх населяли, не мали власної писемності. Пізніше, коли вона з'явилася і випикла цілком закономірна потреба висвітлити історію народу, відомості про її минулі епохи було взято майже тільки з усної творчості народу, його фольклору — легенд і переказів, присвячених найрізноманітнішим подіям з його життя, праці і боротьби. Є, звичайно, і легенди про заснування міст, початок історії яких губиться в далекому минулому.

Згадаймо римських братів Ромула і Рема, яким легенда приписує заснування Риму, названого за ім'ям одного з них. А хто не знає легенди про трьох полянських князів-братів засновників Києва: «И быша три братья: единому имя Кий, а другому Щек, а третьему Хорив, и сестра их Лыбедь. Седяше Кий на горе, где же ныне увоз Боричев, а Щек седяше на горе, где же ныне зовется Щековица, а Хорив на третьей горе, где же ныне прозвася Хоревица. И створиша град во имя брата своего старейшего, и нарекоша имя ему Киев». Йі записав літописець на перших сторінках свого славнозвісного твору «Се Повести времена»

них лет, откуда есть пошла Русская земля, кто в Киеве нача первее княжити, и откуда Руская земля стала есть», намагаючись пояснити невідомі для нього час заснування і походження назви свого міста.

Передаючи цю легенду, літописець пов'язує з нею не тільки назву Києва в цілому, а й назви окремих

Заснування Києва. Рисунок з літопису.

поселень, що існували в той час, так званих Хоревіці і Шекавиці. Таких поселень на території Києва в часи літописця (XI ст.), безперечно, було більше — їх засвідчує археологія. Радянські вчені вважають, що легенда відображає реальні події минулого, а Кий розглядають як історичну особу, що жила на рубежі VI і VII ст. Джерела свідчать, що він відвідав Царград і був з пошаною прийнятий візантійським імператором. За легендою Кий намагався закріпитися на Дунаї, де навіть збудував

городок Києвець. Вже в VIII ст. київська легенда була записана на сторінках твору вірменського письменника Зеноба Глака. У вірменському варіанті розповідається про братів Куара, Мелтея і Хореана. Так свідчать писемні джерела.

А про що розповідають матеріали з «архіву» землі? Найдавніші пам'ятки матеріальної культури східних слов'ян, виявлені на території Києва, припадають на початок н. е. Залишки таких поселень і могильників відомі на горах Старокиївській і Киселівці, на Приорці і Оболоні, у Корчуватому і на Караваєвих дачах, а також у значній кількості навколо міста.

Головним заняттям слов'ян у той час були землеробство і скотарство, розвивалось місцеве домашнє ремесло — добування заліза і його переробка, обробка бронзи і виготовлення глиняного посуду. Вони підтримували обмінні зв'язки з населенням південних і західних територій, зокрема з античними містами Північного Причорномор'я, про що свідчать знахідки в Києві античних монет, глиняного посуду і бронзових прикрас. Саме з цього часу, як вважає частина дослідників, і слід починати історію Києва, спочатку як місця розташування ранньослов'янських поселень, а згодом і значного ремісничо-торгового центру.

Помітний розвиток господарства населення території Києва, як встановлено археологічними дослідженнями, припадає на II—V ст. н. е. У різних районах міста знаходять місцевий глиняний посуд, кістяні вироби і бронзові прикраси. Про широкі обмінні (торговельні) зв'язки з римськими провінціями на Дунаї і античними містами Північного Причорномор'я свідчать досить численні римські монети та вироби ремесла, а також виявлені скарби.

Наприклад, на Львівській площі знайдено скарб, в якому було 4 тис. срібних і мідних монет вагою близько 16 кг; в іншому було понад 200 монет. Розкопками на Старокіївській горі виявлено залишки напівземлянкових жителів VII—VIII ст., а також знайдені срібні застібки і браслети, золоті прикраси, бронзові фібули з виімчастою емаллю того часу. Значне поселення VI—VII ст. виявлене на горі Киселівці (літописній Хоревиці). На ньому зібрані характерні для того часу місцевий глиняний посуд, привізні посудини-амфори, візантійські монети VI ст. Окремі предмети VI—VII ст. знаходили і в інших районах міста — на горі Щекавиці і на Подолі.

Важливу роль у житті слов'ян на території Києва з давніх часів відігравали Дніпро і його притока Почайна, бухта якої приваблювала заморських купців з півдня і півночі. Тут можна було спочити після далекої подорожі, придбати мед, віск, шкіри, рибу, хліб, обміняти їх на тканини, різноманітні ремісничі вироби, побутові речі, вино, сіль. Звідси відправлялись каравани човнів до Царграду, в одному з яких десь на рубежі VI—VII ст. міг мандрувати і Київ. Це було тоді, коли Київ став центром землі полян — слов'янського племінного об'єднання Середнього Придніпров'я. Саме про цей час і розповідає літописна легенда про трьох братів і заснування ними Києва. Заснований ними «град», очевидно, був найдавнішим замком на території Києва і всіх східнослов'янських земель.

Розташований на важливому торговельному шляху з Балтійського моря в Чорне, що проходив по Дніпру, Київ, ставши центром значного племінного об'єднання, почав дуже швидко розвиватись як ремісничо-торговий центр, перетворившись з часом у велике ранньофеодальне місто.

Так археологічні матеріали підтвердили літописну легенду, її реальний історичний зміст. Народна пам'ять, у свою чергу, зберегла до наших днів легендарні імена засновників міста. Гора Києя і тепер називається Старокиївською, с гори Щекавиця і Хоревиця і вулиці Хорева та Щекавицька, через місто протікає невеличка річка Либедь.

Археологічні дослідження на території Києва виявляють усе нові й нові пам'ятки далекого минулого, вписують нові сторінки в історію дуже давнього і разом з тим вічно молодого міста-красеня, міста-героя на Дніпрі.

ТАЄМНИЦЯ ЧОРНОЇ МОГИЛИ

Одним з найдавніших східнослов'янських міст поряд з Києвом є Чернігів. Його початок сягає в глибину віків, невідому навіть для найранніших писемних джерел Стародавньої Русі. Як і для Києва, цю прогалину заповнила легенда. Стародавні чернігівці заснування свого міста приписували легендарному князю Чорному, а величний курган у центрі старого міста вважали його усипальницею. Її вони назвали Чорною Могилою. Так вважає легенда. А як було насправді?

Історія східнослов'янських племен кінця I тис. н. е. відзначалася значним розвитком господарського і суспільного життя. Повсюдне поширення орного землеробства вивільняло людей для заняття ремеслом, розвиток якого сприяв появі обміну продуктів, а потім і виникненню торгівлі. Розвиток економічного життя привів до остаточного розкладу первіснообщинного ладу в східних слов'ян. Колишня племінна і родова знать, захопивши общинні землі і підкоривши бідних общинників, перетворилася в панівний феодальний клас — князів і бояр. Феодалами ставали і військові дружинники князів. Селян-смердів перетворювали в кріпаків. Щоб захистити свої багатства, князі і бояри будували укріплені садиби-замки. Навколо них селилися залежні від них селяни, а також ремісники і торгівці, вже не зв'язані з землеробством. Так внаслідок розвитку феодальних відносин і відокремлення ремесла від землеробства виникли міста. Найбільші з них — великі центри ремесла і торгівлі — Київ, Чернігів, Смоленськ, Переяслав, Іскорость (Коростень), Полоцьк, Новгород та ін. стали також і політичними центрами окремих

слов'янських племінних союзів. Сталося це десь у першій половині IX ст.

Розвиток економічних зв'язків між сусідніми землями, стуртування феодального класу для захисту своїх багатств і влади та постійна загроза нападів і спустошень з боку степових кочовиків сприяли зближенню між собою всіх східних слов'ян, а потім і об'єднанню їх в єдину давньоруську народність. Остання в кінці IX ст. створила давньоруську феодальну державу — Стародавню Русь. Її центром став Київ, а сама вона називалася Київською Руссю.

У містах Стародавньої Русі зосереджувалась верхівка феодального класу — князі, бояри і багаті дружинники. Вони там жили і служили; там вони і вмирали. За язичеськими звичаями, тіла померлих здебільшого спалювали, а над могилами насипали кургани. Рідше їх ховали у великих дерев'яних склежах за життя. Чим знатнішим в могилу речі, які їм належали, тим більше цінних речей клали і багатшим був покійник, тим більше цінних речей клали йому в могилу, тим більший курган насипали над нею. Особливо багатих і знатних супроводили в могилу залежні від них люди — раби і слуги та бойові коні, убиті в зв'язку зі смертю їх господаря. На могилах таких покійників влаштовували тризни — військові змагання і поминки. Багаті князівські поховання під високими курганами були в усіх великих містах, а могильники з похованнями бояр і дружинників знаходили поблизу від них. Так було в Києві, в Чернігові і Смоленську.

Одним з найбагатших таких поховань під великим курганним насипом і була Чорна Могила в Чернігові. Розкопки її здійснив відомий археолог Д. Я. Самоквасов. Вони відтворили складну трагічно-величну картину поховального обряду стародавніх слов'ян, яку майже в

деталях підтверджує розповідь арабського маандрівника початку X ст. Ібн-Фадлана про побачення ним на Волзі похорон знатного руса-купця. Похорон цей, за розповіддю Ібн-Фадлана, яскраво передав також відомий художник Г. І. Семирадський на картині «Похорони Русса», яка прикрашає один із залів Державного історичного музею в Москві.

Короткий зміст цієї розповіді такій. Перебуваючи в м. Булгарі — столиці Волзької Болгарії, Ібн-Фадлан багато чув про життя і звичаї великої країни Русів — Київської держави, зокрема про обряд поховання померлих. Дізнавшись про смерть одного з багатих русів, що сталася там, він спостерігав цей обряд від початку до кінця. Померлого, розповідас він, поклали спочатку в могилу-яму і накрили кришкою на 10 днів. У цей час ішла підготовка до похорону через спалення в дерев'яному кораблі (за вірою слов'ян, він йому був потрібний, щоб повернутися на батьківщину). Для померлого шили спеціальний пишний одяг. До смерті готували і одну з його дівчат-рабинь, яка добровільно згодилася померти разом з ним.

У день похорону корабель витягли на берег і підперли березовими стовпами, а навколо нього поставили дерев'яні зображення — ідолів язичеських богів слов'ян. Потім принесли ослів, поставили його на корабель і накрили вишитими килимами. Після цих приготувань покійного вийняли з ями, одягли в пишній одяг (шаровари, шкарпетки, чоботи, куртку і каптан із золотими гудзиками), перемістили його в намет, поставлений на кораблі, посадили на килим і підперли подушками. Туди ж для нього принесли гарячий напій, плоди і пахучі рослини, пізніше — хліб, м'ясо і цибулю. Потім послідовно в корабель кидали розрізаного на дві частини собаку, м'ясо

розрубаних на шматки двох коней і двох биків. Внесли його зброю і поклали поруч з ним.

Настала черга і дівчини-рабини. Стара жінка, яку називали ангелом смерті, що керувала всіма обрядами поховання, зняла з дівчини всі прикраси (браслети, персні тощо) і піднесла їй гарячий напій. Дівчина проспівала прощальну пісню і її повели в намет до мертвого руса. В останній момент дівчина завагалася — їй не хотілося вмирати, але вороття вже не було. Її силою витягли в намет і поклали поряд з померлим. Два чоловіки тримали її за руки і два за ноги. Ще два з них тягли за її шию вірвовку, яку «ангел смерті» накинула на ший дівчині, щоб задушити її. Одночасно стара жінка втикала шпатель між ребра дівчини, влучаючи в серце, аж поки не настала смерть. У цей час чоловіки навколо корабля сильно били по щитах, щоб не було чути криків приреченої, щоб не налякати живих дівчат і не утримувати їх від добровільної згоди на таку саму смерть із своїм новим поводителем у майбутньому.

Коли з усіма приготуваннями було покінчено, корабель обклали горючим матеріалом і підпалили. Великий вогонь перетворив усе на попіл і сплав металу від зброї і прикрас. На місці спаленого корабля близькі і родичі померлого насипали курган і вкопали на його вершині дерев'яний стовп з написом імені покійного.

А тепер знову перенесемося в Чернігів. Чорна Могила і ряд інших великих курганів міста могли б бути ілюстрацією для цієї розповіді. Справді, як показали розкопки, і в чернігівських курганах на вибраному для похорону місці розпалювали велике вогнище, на якому спалювали багатого покійника і його жінку. Навколо трупів покладено багато зброї, прикрас, посуду та інших побутових предметів, а також туші биків, осідланих і загнущаних

коней. Коли вогнище догоряло, частину зброї і спорядження виймали з нього, а над рештками спалення насипали курган. Коли насип досягав половини або двох третин майбутньої висоти, на ньому клали посудини і зброю та інші речі, узяті з вогнища. Після помипок-тризни по померлому курган досипали до повної висоти. На досить широкій вершині насипу вкопували стовп з написом імені похованого; навколо нього деякий час ще тривали поминки.

Саме так і з'явилася Чорна Могила. Висота кургана — 11 м, обводу — 125 м. Насипано його на місці поховання трьох людей — князя, молодого воїна і жінки-рабині, які разом із зброєю, прикрасами і побутовими речами були спалені. Серед речей чоловіків було два шоломи, дві кольчуги, два мечі, два осідланих і загнuzданих коня, щит, списи, стріли, два ножі, стремена, сідло, бронзова посудина з комплектом дитячої гри (понад сто кістяних і одна бронзова бабка). Основна кількість зброї лежала біля князя. Там же стояла залізна посудина з перепаленими кістками вівці від ритуальної їжі і бронзова жаровня з вугіллям.

У похованні жінки знайдено 10 серпів, кістки великої рогатої худоби, зерна хлібних рослин, багато дерев'яних відер (з медом чи вином) і залізна посудина з кістками тварин. У золі від вогнища виявлено також різні прикраси від одягу, скроневі кільця, наконечники поясів, сплавлені зливки золота, срібла і скла, залізні замки, ключі, сокири, долота і скобель, кістяні пашки, глиняний посуд і пряслиця, візантійська монета та ін.

Над місцем спалення покійників спочатку було насипано лише частину кургана висотою 7 м. Узяті перед цим з вогнища два шоломи, кольчуги, два ножі і бронзовий ідол-божок були покладені на вершині недосипаного

кургана. До них було додано і ряд інших речей, які не побували у вогні. Це великий залізний казан з кістками вівці, птахів і овечою вовною, дві золоті візантійські монети і дві посудини — ритони з рогів дикого бика-тура, оковані по краю срібними пластинами і квадратними накладками посередині з багатим різним (карбованим)

Роги турів з Чорної Могили.

орнаментом. Роги різні за розмірами — 54 і 67 см довжини. Менший з рогів, як і накладки на них, орнаментовані рослинними узорами, зібраними в гірлянди. Значно складніший орнамент на більшому рогі — він складається з зображень фантастичних істот-драконів, птахів (орел і півень), тварин (вовк і собака) і людей. Одна із сцен на ньому передає зміст широко відомої чернігівської білини про Івана Годиневича і його боротьбу з Кощем Безсмертним.

Усі ці речі були використані під час поминок по померлих, влаштованих на вершині недосипаного кургана. Після тризни курган був досипаний до повної висоти і на його вершині вкопано товстий стовп. Поховання було закінчено, шану померлим віддано, обов'язок живих перед ними було виконано.

Така історія Чорної Могили. Час її — друга половина X ст. Вона, безперечно, належала одному з ранніх чернігівських князів. Але ім'я його залишається невідомим.

КИЇВСЬКИЙ КРЕМЛЬ

У кожному великому місті є така частина, з якою пов'язують початок його історії як населеного пункту міського типу. Для Москви, наприклад, такою найдавнішою частиною був стародавній Кремль XII ст., а для Ленінграда — район Петропавлівської фортеці, збудованої Петром I на початку XVIII ст. Найдавнішою частиною Києва, з якої він бере початок як місто, було укріплене поселення-городище VII—VIII ст. площею всього близько одного гектара.

Цей час в історії східного слов'янства, як відомо, був часом створення значних племінних об'єднань — союзів племен, усередині яких відбувався інтенсивний процес розкладу первіснообщинного ладу і формування класових феодальних відносин. Ці об'єднання відомі під назвою літописних племен.

Середнє Придніпров'я було територією племінного союзу полян. Його центром став Київ. Укріплене поселення міста стало місцем перебування панівної верхівки полян. Навколо нього жило рядове міське населення, переважно ремісники.

У кінці IX ст. східні слов'яни об'єдналися в давньоруську державу — Стародавню Русь із центром у Києві. Першим історично відомим князем Стародавньої Русі був Олег. Саме він проголосив Київ головним містом держави. «И седе Олег княжа в Києве, и рече Олег: «Се буди мати градом русьским», — записав з цього приводу літописець.

Резиденцією князя Олега і всієї феодальної державної адміністрації в Києві було давнє укріплене городище — воно стало найдавнішим київським кремлем. Розташований він був на мисовидному виступі однієї з ділянок

високого корінного правого берега долини Дніпра, відомої тепер під назвою Старокиївської гори. З трьох боків він був захищений давніми глибокими ярами з їх високими і стрімкими схилами, а з четвертого — штучно насипаним високим земляним валом і глибоким ровом. На площі кремля-городища були дерев'яні наземні і напівземлянкові житлові будівлі, недалеко від нього, за валом і ровом, знайдено могильник, в якому під час розкопок виявлено поховання представників усіх верств населення міста — від безінвентарних поховань найбідніших слуг до багатих поховань князівських дружинників і бояр з коштовними речами.

Таким невеликим найдавнішим кремль залишався до кінця X ст. У ньому після Олега жили Ігор і Ольга, Святослав і Володимир.

Поступово місто зростало. Паприкінці X ст., вже при князі Володимирі, площа кремля розширилася (біля 10 га). Старий вал був зритий, а рів засипаний. Вали нового кремля включали тепер не тільки Старокиївську гору, а й прилегли до неї ділянки високого берега Дніпра. Вони (в межах сучасного міста) проходили від високого схилу біля фунікулера, через Радянську площу і вздовж вулиці Великої Житомирської до відрогів Кожум'яцького яру, що підходять до неї (недалеко від Львівської площі).

Головні в'їзні ворота кремля, що являли собою кам'яну вежу з аркою, були розташовані на розі Великої Житомирської і Володимирської вулиць. Пізніше вони дістали назву Батієвих (через них у 1240 р. татари під проводом Батия вдерлися на територію Києва). Кам'яні фундаменти воріт і досі зберігаються в землі. Таке розширення київського кремля було здійснене за часів князювання Володимира, через що й сам цей кремль в історичній літературі дістав назву «Міста Володимира».

У центрі нового кремля в 989—996 рр. на місці вирівняного більш раннього могильника збудована одна з найдавніших кам'яних споруд Стародавньої Русі — Десятинна церква. Це була грандіозна для того часу споруда прямокутної форми розміром 30×50 м. Усередині вона була прикрашена мозаїкою, фресками, мармуром і різноколірними полив'яними плитками. Назва цієї пам'ятки пов'язана з тим, що на її побудову і утримання виділялася десята частина князівських прибутків. Рештки фундаментів Десятинної церкви збереглися до наших днів; їх, як і план усієї споруди, викладених з червоних лифферних каменів, можна бачити тепер на подвір'ї Державного історичного музею УРСР по вул. Володимирській, 2. Поблизу Десятинної церкви стояли три цивільні кам'яні будівлі — князівські палаци. Розкопки рештків одного з них, розташованого на схід від церкви, показали, що він був споруджений із кварциту і цегли. Будівля була прямокутна і складалася з трьох великих приміщень. Центральне з них, найбільше за площею, напевне, було залом для урочистих князівських прийомів і бенкетів. Вважають, що палац мав два поверхи.

Палаци і Десятинна церква виходили на головну міську площу. Як повідомляє літописець, її прикрашали античні статуї і бронзова квадрига (колісниця з чотирма кінями), вивезені Володимиром з Херсонеса (Корсуня) після його успішного походу в Крим. На площі було міське торжище, на якому постійно вирувало життя. Там можна було зустріти давньоруських та іноземних купців, князівських дружинників і ремісників, послів різних держав тощо. Бурхливе життя міста, його чудові споруди і багатства знаті вражали сучасників. Слава про Русь і її столицю широко розносилась по світу. Розуміли їх величчю і культури діячі Стародавньої Русі. З гордістю за свою

державу і столийний град Київ звучать слова письменника і церковного діяча XI ст. Іларіона про те, що вже Володимир «не в худе бо и не в неведоме земли владычествоваша, но в Русьской, яже ведома и слышима есть всеми конци земля».

Славу Русі, Києву і його кремлю, проте, створювали не тільки князі і бояри та їх палаци і багатства. Їх звеличували прості люди, насамперед численні маси ремісників, що обслуговували панівні верстви суспільства Київської Русі. Навіть на території самого кремля, безпосередньо біля князівських палаців і Десятинної церкви, тулилися їх напівземлянкові житла. Майстерні по виготовленню відомих у всьому світі високохудожніх ювелірних виробів, обробці мармуру, виготовленню скляних і кістяних виробів не раз зустрічалися під час розкопок. Частина найдавнішої території київського кремля рішенням Уряду Української РСР оголошена заповідною. Тут відкрито Державний історичний музей УРСР, в якому зберігаються матеріали з багаторічних археологічних розкопок стародавнього Києва.

Ще більше розширилася територія київського кремля в XI ст., за князювання Ярослава Мудрого. Це був час найвищого розквіту давньоруської держави та її столиці Києва. Ярослав провадив дуже велике для того часу будівництво, створивши нове місто, яке дістало назву «Міста Ярослава». Воно займало площу в кілька разів більшу, ніж місто Володимира (близько 100 га). Новий кремль був оточений високим валом і глибоким ровом загальною довжиною 3,7 км, які починалися від укріпленя часів Володимира в районі фунікулера, ішли через Радянську площу до площі Калініна, потім понад схили Хрещатиського яру в напрямі до Малопідвальної вулиці і доходили до Золотих воріт, а від них по вулиці Великій Підвальної — до Львівської площі. З Львівської

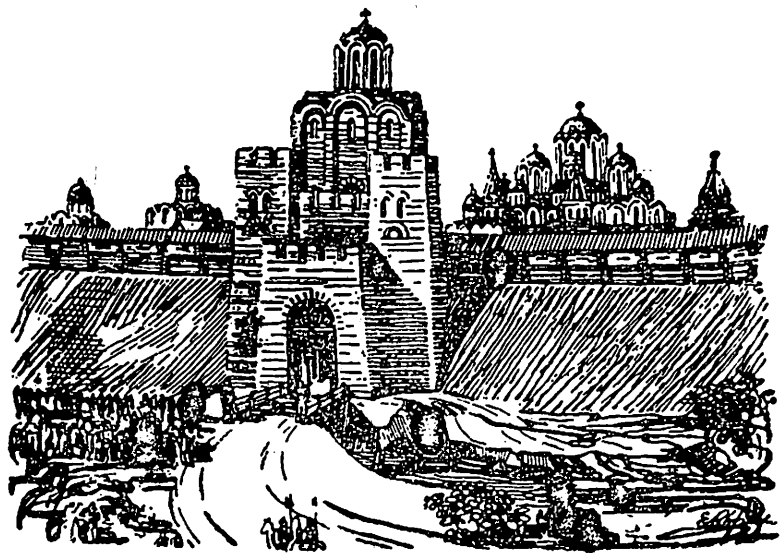
площі лінія укріпленя повертала до схилів Кожум'яцького яру. Рештки валу, розкопані в 1952 р., під час устанавлення телевізійної вишки, дають змогу відтворити його початковий вигляд. Внутрішня його частина шириною 18 м складалася з 6 рядів дерев'яних зрубів — клітей, розміром 3×3 м кожна, засипаних всередині і ззовні землею. Висота валу досягала 12—16 м. Він був найвищим серед усіх оборонних укріпленя, відомих у містах Стародавньої Русі.

Оборонний вал кремля часів Ярослава мав трос воріт, головними з яких були Золоті. Вважають, що назва їх походить від того, що оббиті металом стулки воріт були позолочені. Золоті ворота становили собою міцну сторожову кам'яну вежу. Ширина проїзду дорівнювала 7,5 м, а висота його досягала 12 м.

До наших днів від нижньої частини воріт збереглося 2 стіни висотою до 8 м. В обидва боки від них відходили міцні земляні вали. Оборонні вали і ворота київського кремля XI ст. були не тільки визначними фортифікаційними спорудами, а й величними архітектурними пам'ятками свого часу. Недаром Іларіон говорив, що Ярослав Мудрий «Славний град... Киев величеством яко венцом обложил». Золоті ворота довго залишалися парадними в'їзними воротами до міста. Саме через них після ряду блискучих перемог у 1648 р. урочисто в'їхав до Києва на чолі свого війська Богдан Хмельницький.

Подібно до київських, Золоті ворота були збудовані пізніше і в іншому давньоруському місті — Володимирі на Клязьмі. Другі в'їзні ворота стародавнього Києва — Лядські — стояли в районі площі Калініна, а треті — на сучасній Львівській площі.

На території кремля XI ст. провадилося значне будівництво. Найвидатнішою пам'яткою давньоруської

Золоті ворота в Києві. Реконструкція.

архітектури є славнозвісний Софійський собор. Його було закладено в 1037 р. на місці розгрому киянами печенігів, що напали на Київ у 1036 р. Як повідомляє літопис, місце битви було тоді ще «полем вне града». Собор повністю зберігся до наших днів, хоч у свій час і був трохи перебудований. У своєму первинному вигляді він був прямокутним у плані, мав 13 бань (куполів). У середині стіни його прикрашені мозаїкою і фресками. Особливо багата мозаїка під центральною банею. З фресок цікаве зображення сім'ї Ярослава. Поряд з релігійними зустрічаються фрески і світського змісту, що не мають собі рівних в історії світського мистецтва XI ст. Серед них —

цікаві сцени полювання на диких звірів і зображення музикантів.

Величність Софійського собору, його чудові зразки давньоруського живопису дуже вдало схарактеризував загадуваний вище Іларіон. Він писав, що «Церковь сия заслужила удивление и славу у всех полунощной стране от востока до запада». При Софійському соборі в 1037 р. була заснована перша на Русі бібліотека. Крім Софійського собору, на території кремля, неподалік від нього були споруджені також церкви Георгіївського та Ірининського монастирів (названі за християнськими іменами Ярослава та його дружинників). Багато там було палаців князів і бояр, жител дружинників і ремісників, ремісничих майстерень тощо.

Крім кремля — міста Ярослава, в XI ст. існували вже й інші райони стародавнього Києва — ремісничий центр на горі Хоревіці (Киселівці), торговельно-ремісничий Поділ і релігійний центр на Печерську. Зовнішній вигляд кремля, високий рівень мистецтва, ремесла і торгівлі сприяли зростанню слави Києва. Сучасники по праву називали його суперником Константинополя — столиці Візантійської імперії, найбільшого міста тодішнього світу. Київський кремль, рештки Десятинної церкви і Бативих воріт, Золоті ворота і Софійський собор — свідки майже тисячолітньої історії славного міста над Дніпром, пам'ятки праці і героїзму наших предків. Зберігати і вивчати їх — священний обов'язок вдячних нащадків.

ДАВНОРУСЬКІ УМІЛЬЦІ

Скільки чудових творів давньоруських умільців містять скарбниці багатьох музеїв нашої країни! Тисячі різноманітних залізних і сталевих виробів, прикрас із кольорових і дорогоцінних металів, найрізноманітніші глиняні і скляні, кістяні і дерев'яні предмети приваблюють своєю красою і майстерністю виготовлення, збуджують у нас гордість за далеких предків, які вже в давні часи, ще в IX—XII ст., досягли значних успіхів у розвитку багатопрофільного ремесла. Це був час, коли на величезних просторах Східної Європи, від Карпат до Волги і від Середнього Дніпра до Ладозького озера, склалася могутня давньоруська держава — Київська Русь. Вона була спільною основою історії трьох братніх східнослов'янських народів — російського, українського і білоруського. Провідне місце в економіці численних міст Стародавньої Русі займало багатогалузеве ремесло.

У Київській Русі були надзвичайно поширені виробы з заліза. Термічною обробкою його перетворювали на сталь. Сировиною для добування заліза були багаті поклади болотних руд у поліських районах Русі. Залізо з руди одержували в сиродутних горнах, або домницях, рештки яких виявлено на багатьох давньоруських городищах. Найзначнішими центрами залізодобування були Райковецьке городище і місто Городськ на Житомирщині. На городищі Княжа гора біля Канева розкопана давня кузня з ковальськими інструментами і виробами — щипцями, кусками кричного заліза, ковадлом, ножами і стругами, долотами і свердлами. Ковалі виготовляли понад 150 видів залізних і сталевих сільськогосподарських знарядь праці, зброї, різних інструментів, речей

домашнього вжитку. Вироби давньоруських ковалів відзначалися високою досконалістю. Для прикладу можна назвати кольчуги, окремі з яких склалися з 18—20 тис. залізних кілець, з'єднаних між собою в чітко витриманій схемі. Кольчуги Стародавньої Русі славились і в інших країнах. Нещодавно на одному з мечів, знайдених у Полтавській області, прочитано напис слов'янськими літерами «коваль», а на зворотному боці меча було написано його ім'я, від якого, на жаль, збереглося лише кілька літер.

Високої техніки досягли давньоруські майстри в обробці кольорових металів. Добре відомі з багатьох скарбів виробы з золота і срібла, міді і бронзи, знайдені в Чернігові, Галичі, Переяславі, Старій Рязані, Новгороді, Полоцьку та ін. Найбільше їх — понад 50 скарбів — виявлено на території Києва. Давньоруським ювелірам були відомі пайскладніші технологічні і технічні способи обробки кольорових металів, такі, як кування, карбування, скань, зернь, а також виготовлення предметів з черню і емаллями. Багато виробів одночасно поєднували в собі різноманітні способи обробки.

Відливали ювелірні предмети за допомогою спеціальних ливарних формочок, виготовлених з каменю. Метал розтоплювали в горнах і тиглях, а потім заливали у форми. Останні були складними — з двох або трьох частин, щільно підігнаних одна до одної і скріплених спеціальними шпонками. Залитий через маленькі каналці-литники метал у формі охолоджувався, після чого форму розбирали на частини, а відлитий виріб шліфували. Найбільшу кількість ливарних формочок знайдено на території Києва. Саме такі формочки захопив із собою київський ремісник, що, рятуючись від монголо-татар, сховався в Десятинній церкві.

З «архіву» землі ми дізналися про ім'я одного з ремісників, що працював на території Десятинної церкви. Воно було накреслене на самій формочці, яка в свій час належала йому (Максиму). Інший ремісник з гори Києлівки поставив на формочці свої ініціали — букви «Н» і «Т». Основна кількість формочок була глиняною. Відливання виробів у них називається литтям по восковій моделі. З воску робили модель предмета в усіх його деталях. Обмазавши її глиною, виготовляли глиняну форму. При обпалюванні форми віск витікав з неї, а форма залишалася. У невеликому місті Вщижі поблизу сучасного м. Брянська під час розкопок знайдено ажурну бронзову високохудожню арку, виконану саме цим способом — давньоруським умільцем Костянтином (його ім'я написано на виробі).

За допомогою кування з міді, срібла і золота виготовляли художній посуд та інші предмети. Для створення напівсферичної форми предмета кусок металу розковували на кувалді від його середини до країв. Сильно ударяючи в потрібних місцях і залишаючи інші менш прокованими, ювелір досягав потрібного контура виготовлюваного предмета. Набір кувалд і різноманітних ювелірних інструментів було знайдено на Княжій горі біля Канева — на городищі літописного міста Родня.

З куванням було тісно пов'язане і карбування — нанесення на поверхню предмета врізного або вдавленого малюнка. Яскравими зразками давньоруського карбування є срібні оправи рогів тура з багатого князівського поховання X ст. в Чорній Могилі в Чернігові.

Давньоруські майстри широко застосовували тонкий бронзовий і срібний дріт, з якого виготовляли такі прикраси, як гривни, браслети, скроневі кільця та ін. Щоб зробити рідкісний високохудожній виріб із срібла або

золота (підвіски до пам'яста, браслети, медальйони, рукоятки мечів), застосовували скань, або філігрань. Вона полягала в нанесенні художнього візерунка за допомогою напаявання дуже тонкої срібної або золотої скрученої нитки. Надзвичайно високою майстерністю відзначалася сканна робота ювелірів Старої Рязані.

Давньоруські умільці володіли і близькою до скані технікою зерні — срібні і золоті предмети прикрашували дрібненькими срібними або золотими зернятками. Це частіше були прикраси — колти, лунниці тощо, на яких можна нарахувати по дві-три тисячі таких кульок-зерняток; на київських колтах кількість їх доходить до 4—5 тис. (до 300 на 1 кв. см виробу). Вони й тепер милують око. Дуже поширеними ювелірними виробами з зерню є київські ажурні потрійні сережки, густо покриті маленькими золотими або срібними зернятками.

Для оздоблення виробів із срібла на Русі застосовували і так звану чернь — спеціальний хімічний сплав із срібла, свинцю, червоної міді, сірки, поташу, солі. Розведеною сумішшю заповнювали заглиблення на поверхні виробу, після чого його піддавали дії вогню. При цьому чернь міцно з'єднувалася з сріблом.

Особливо високохудожніми були золоті прикраси, оздоблені емаллю. Це діадеми, колти, сережки, намісто, медальйони, гривни тощо, які не раз знаходили в Києві, Чернігові, Володимирі, Рязані, Галичі, Новгороді, Полоцьку та інших давньоруських містах. Техніка виготовлення емалевих виробів є однією з найскладніших. Різноколірний емалевий порошок виготовляли з скловидної маси. Щоб оздобити виріб емаллю, на його золотій поверхні видавлювали контур майбутнього малюнка, по краю якого напаявали тоненькі золоті перегородки

Сережка із сканню і зерню.

Срібний браслет з черню.

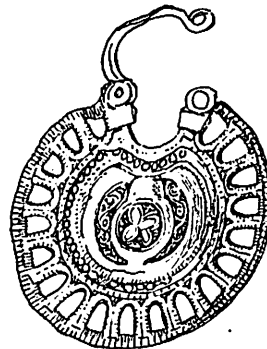
висотою 0,5 мм. Вони утворювали своєрідну сітку з різними за формою комірками; їх і заповнювали різнобарвним емалевим порошком. Після цього предмет підігрівали, емаль розтоплювалась і міцно з'єднувалась з золотом.

Виготовлення прикрас з емаллю — це дуже тонка робота, що потребувала великої майстерності ремісників, бо дуже важливо було знати, коли вийняти предмет з вогню, щоб не сталося перегрівання і емаль не втратила потрібного кольору. Після охолодження предмет старанно шліфували до суцільної гладенької поверхні, аж поки на ній зовсім не було помітно складових частин зображення — перегородок, ділянок емалі і золотого фону. Усі вони повинні зливатися в єдиний високохудожній багатоколірний малюнок. До найкращих зразків давньоруських емалей належать золоті діадеми, знайдені в Києві і в с. Сахнівці Черкаської області.

Уміння виготовляти вироби з емаллю і черню свідчить про оволодіння давньоруськими ювелірами певними знаннями хімічних властивостей багатьох матеріалів і їх сумішей. Наприклад, при ви-

готовленні виробів з емаллю треба було враховувати, щоб підібрані різноколірні суміші в різних комірках розтоплювались при однаковій температурі. А для цього майстри повинні були мати певні знання з практичної хімії.

Чудовим зразком ювелірної роботи є срібна з позолотою карбована чаша XII ст., оздоблена черню, яку знайдено

Золотий колт з емаллю (з двох боків).

в Чернігові. На її поверхні зображені сцени битви і полювання, а також побутові, наприклад, жінка-танцівниця і чоловік з гусями. На нижній поверхні чаші зберегся напис, в якому можна прочитати слово «Наум» можливо, ім'я майстра, що виготовив чашу.

При розкопках у давньоруських містах виявляють залишки спеціальних ремісничих майстерень з рештками виробництва — тиглями і горнами для розтоплення металу, великими шматками розплавленої і невикористаної емалевої маси різного кольору, інструментами тощо.

Високий розвиток ювелірного ремесла в Стародавній Русі своїм корінням сягає в глибину історії східних слов'ян — вироби з дорогих металів вони виготовляли ще в перші століття н. е.

Ювелірні вироби Київської Русі, виготовлені простими ремісниками, вихідцями з народу, пройняті єдністю стилю і зображень на всій її величезній території. Високохудожні ювелірні вироби давньоруських умільців високо цінували сучасники. Про це свідчать писемні джерела. Наприклад, у літературному творі XII ст. «Сказание о Борисе и Глебе» розповідається про роботу вишгородського майстра, виконану так досконало, що приїжджі іноземці з Візантії та інших країн із захопленням говорили: «Ніде такої красоти немає».

Давньоруські ювелірні вироби користувалися міжнародною славою. Увагу іноземців привертала багаті художні золоті і срібні прикраси послів Стародавньої Русі, що прибували до Константинополя (Царграду). Автор твору про ремесла країн Європи і Сходу німецький монах Теофіл відзначав, що Русь славиться виготовленням прикрас з емаллю і черню, і ставив її на друге місце після Візантії, попереду Італії, Франції, Німеччини і Англії.

Високорозвинуте ювелірне ремісничє виробництво, справжнє мистецтво народу, було складовою частиною його високої культури. З повним правом писав давньоруський автор: «О светло светлая и украсно украшена земля Русская! И многими красотами удивлена еси... Всего еси исполнена земля Русская!».

На основі культури Стародавньої Русі розвинулась культура братніх російського, українського і білоруського народів.

ЛАДДА ШТУРМУЄ КОРОЛЯ

Мільйони людей знають і люблять гру в шахи. Вона розвиває пам'ять і вдосконалює мислення, виховує увагу і цілеспрямованість. Нею однаково захоплюються люди різного віку і професій — діди і онуки, науковці і школярі, службовці і студенти, робітники і колгоспники. Гра в шахи є однією з найпопулярніших у нашій країні, де живе і працює найбільше шахістів міжнародного класу. Багато відомих шахістів є й на Україні, серед них, зокрема, багаторазові чемпіони СРСР Л. Штейн і Ю. Геллер.

Гра в шахи має тривалу історію. Виникла вона на Сході, наймовірніше — в Індії, близько 1500 років тому. На території України вона, мабуть, була завезена арабськими купцями з Ірану і Середньої Азії в епоху Київської Русі. Перші писемні відомості про шахи на Русі припадають на середину XIII ст. Але в цих документах говорилося вже про заборону грати в дуже поширену на той час «днявольську гру».

Отже, вона була відома тут набагато раніше, очевидно, не пізніше X ст. У всякому разі про цю гру досить часто згадують давньоруські билини, що розповідають про події кінця X—початку XI ст. З билин відомо, що грою в шахи захоплювалися князі і їхні дружинники, купці і князівські гості. Вони розповідають, наприклад, що в шахи грали Ілля Муромець, Добриня Никитич і Альоша Попович. Любив її і великий київський князь Володимир. В одній билині розповідається про те, що грою в шахи захоплювались також жінки того часу.

Який же вигляд мали шахи Стародавньої Русі? У відомій билині про купця Садка читаємо, що, опускаючись на морське дно, крім давнінких гуслів,

И берет он шахматницу дорогу
Со золоты тавлеями...
Походил Садко-купец, богатый гость,
Слушался он на сине море,
Садился на шахматницу золоту.

Чи справді фігури в той час робили з золота? Слід вважати, що ні. Назва ця вжита в билині для образності. Останнє підтверджується археологічними дослідженнями. Не на дні морському, а в земних шарах знайдені шахові фігури в ряді давньоруських міст, зокрема в Києві і Новгороді, разом з іншими матеріалами XI—XII ст. У Києві, наприклад, вони виявлені в найдавніших частинах міста — на Киселівці і Старокиївській горі.

Невеликі за розміром, висотою та діаметром близько 2—3 см, шахові фігури виготовлені з кісток тварин. Усі вони прикріплені до круглих підставок, виточених на токарному верстаті. Здебільшого фігури були досить схематичні; вони мали вигляд різноманітних геометричних фігур, як і шахові фігури мусульманського Сходу. А відомо, що коран (священна книга мусульман типу біблії) забороняв будь-які зображення людей і тварин навіть на шахах.

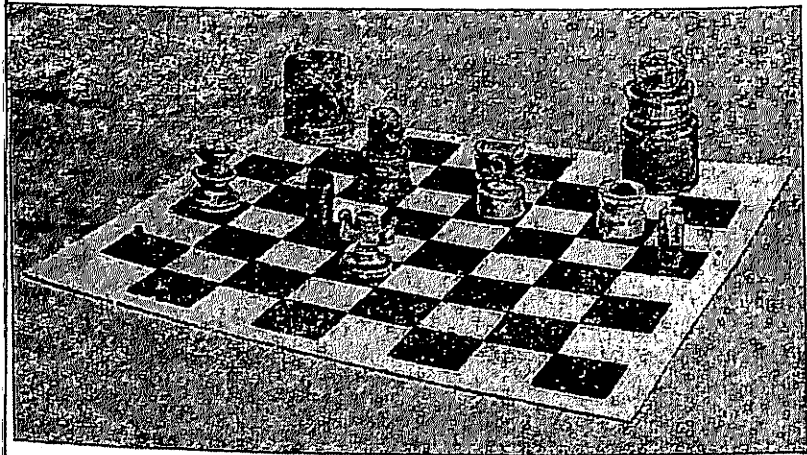
Серед київських шахів є фігури ферзя (королеви), короля, ладді (тури) і пішаків. Так, одна з них, напевне ладдя, має вигляд пустотілого циліндра з перехватом у верхній частині; друга має циліндричну основу з двома ярусами чаш — очевидно, король. Третя фігура у вигляді циліндра, орнаментована кружечками з крапкою, була ферзем. Такої форми фігури виявлені в комплекті шахових фігур XI—XII ст., знайдених у стародавньому польському місті Сандомир на Віслі. Пішаки мають вигляд овальних фігурок із зрізаними верхніми кінцями.

Широкою популярністю в нашій країні користується також гра в шашки. Радянські шашкісти — найсильніші

в світі. Київський гротмейстер М. Куперман — неодноразовий чемпіон світу з міжнародних (стокліткових) шашок. А коли вперше почали грати в шашки в Києві? Звідки вони потрапили сюди?

Як свідчать історичні джерела, шашки з'явилися раніше, ніж шахи. Найдавніші відомості про них припадають на часи Стародавнього Єгипту. На територію України вони проникли через античні міста Північного Причорномор'я на початку н. е. Найдавніші з них, датовані III ст. н. е., виявлені в містах — Пантікапеї (сучасна Керч) і Херсонесі (на території сучасного Севастополя). На цей час припадають і найдавніші з відомих шашок у Середньому Придніпров'ї, що були виявлені, зокрема, у давньому могильнику на території м. Переяслава-Хмельницького. Потрапили вони туди з античних міст завдяки обміну, який проходив тоді досить жваво. У Переяславо-Хмельницькому знайдено повний комплект з 22 скляних шашок — 11 чорних і 11 білих.

У Києві, що був тоді найбільшим містом Східної Європи, значним центром ремесла і торгівлі, шашки відомі з X ст. Їх завезли сюди, очевидно, іноземні купці, які часто відвідували місто. Найдавніші київські шашки знайдені в похованні багатого воїна-дружинника. Вони мають вигляд опуклих кружечків діаметром близько 2 см, виготовлених із скла темно-зеленого і світло-зеленого кольору з чорними смужками по обводу. До XI—XII ст. належать шашки, виготовлені з кістки. Вони мають цілком сучасний вигляд круглих кружечків діаметром близько 3 см, виточених на токарному верстаті. Одна з них має круглий отвір у центрі і прикрашена симетрично розміщеними врізними кружечками з крапкою в центрі та рельєфним валиком. Є також шашки, виготовлені з глини, покритої поливою. З'явившись на території України в глибоку

Шахи давнього Києва.

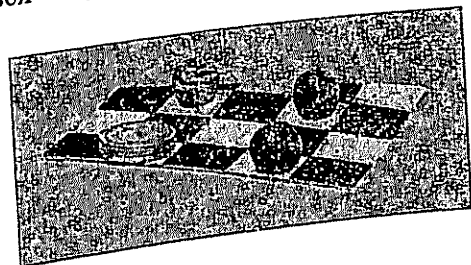
давнину, шахи і шашки стали тепер справді народними іграми.

Хто з нас, пригадуючи дитячі роки, не пам'ятає захопливу гру в бабки, виготовлені з кісток ніг овець. А почали грати в цю гру на території України ще на початку раннього залізного віку — близько трьох тисяч років тому. Широко відомою вона була і в епоху Стародавньої Русі. Значне поширення мала вона також і в Києві. Так, на Старокиївській горі, в одному з дитячих поховань X—XI ст., знайдено комплект із 157 бабок. Деякі з них залиті свинцем для більшої стійкості. Такий самий набір бабок (понад 100 шт.) виявлено також у похованні славнозвісної Чорної Могили в Чернігові. На окремих київських бабках зображені хрестики і квадратики. Ними, напевне, користувалися тоді, коли грали в гру, подібну до сучасної дитячої гри в хрестики і нулі.

Усім добре відома з дитинства також гра з пересуванням фішки відповідно до кількості очок (від одного до шести), розташованих на боках невеликого кидального кубика. Ця гра також була відома ще в епоху Стародавньої Русі, у тому числі і дітям стародавнього Києва.

Проте не всі діти давніх киян мали такі ігри. Ними, напевне, розважалися лише діти багатих людей. Щодо бідних, то вони придумували для себе прості забави, наприклад гуркало, дуже поширене в селах до останнього часу. Для цього використовували короткі трубчасті кістки нижньої частини кінцівок свиней. У них просвердлювали два отвори, крізь які протягувався мотузок, кінці мотузка потім зв'язували. Завдяки скручуванню і розкручуванню мотузка, кістка приводилася в швидкий обертальний рух в обидва боки. При цьому вона створювала шумливий звук — переривчасте гудіння (гуркотіння).

Так минуле перекликається з сучасним у різних галузях життя і побуту людей.

Шашки давнього Києва.

ЛЮБЕЧ — МІСТО ДАВНЄ

Любеч — невелике, але славне місто, яке відіграло важливу роль в історії Стародавньої Русі, розташоване на горбовидних підвищеннях мальовничого лівого берега Дніпра на Чернігівщині.

У давньоруському літопису воно вперше згадується під 882 р., де розповідається, що князь Олег на шляху з Новгороду до Києва захопив два міста — Смоленськ і Любеч. «Взя Любечъ і посади мужь свой», — говорить літописець, підкреслюючи, що містом почав керувати князівський посадник. Про це місто згадує в своєму творі «О народах» (949 р.) візантійський імператор Костянтин VII Багрянородний. У розділі про русів Любеч згадується серед найбільших міст Стародавньої Русі на відомому торговому шляху «з варяг у греки». Археологічні дослідження підтверджують факт існування в місті пристані на березі Дніпра — на її місці іноді знаходять візантійські монети. Тут будували і поширені тоді кораблі — однодревки. Матеріалом для них були дерева з розташованого поблизу пристані соснового лісу. У народній пам'яті збереглася до наших днів назва урочища «Кораблище», розташованого на місці колишнього лісу.

З Любечем зв'язаний своїм походженням великий київський князь Володимир — один з найвизначніших діячів Стародавньої Русі. Його дідом по матері був «княжий муж» Малко Любечанин, батько відомого билинного героя воеводи Добрині. Мати Володимира — Малуша — була ключницею княгині Ольги, однієї з дружин Святослава.

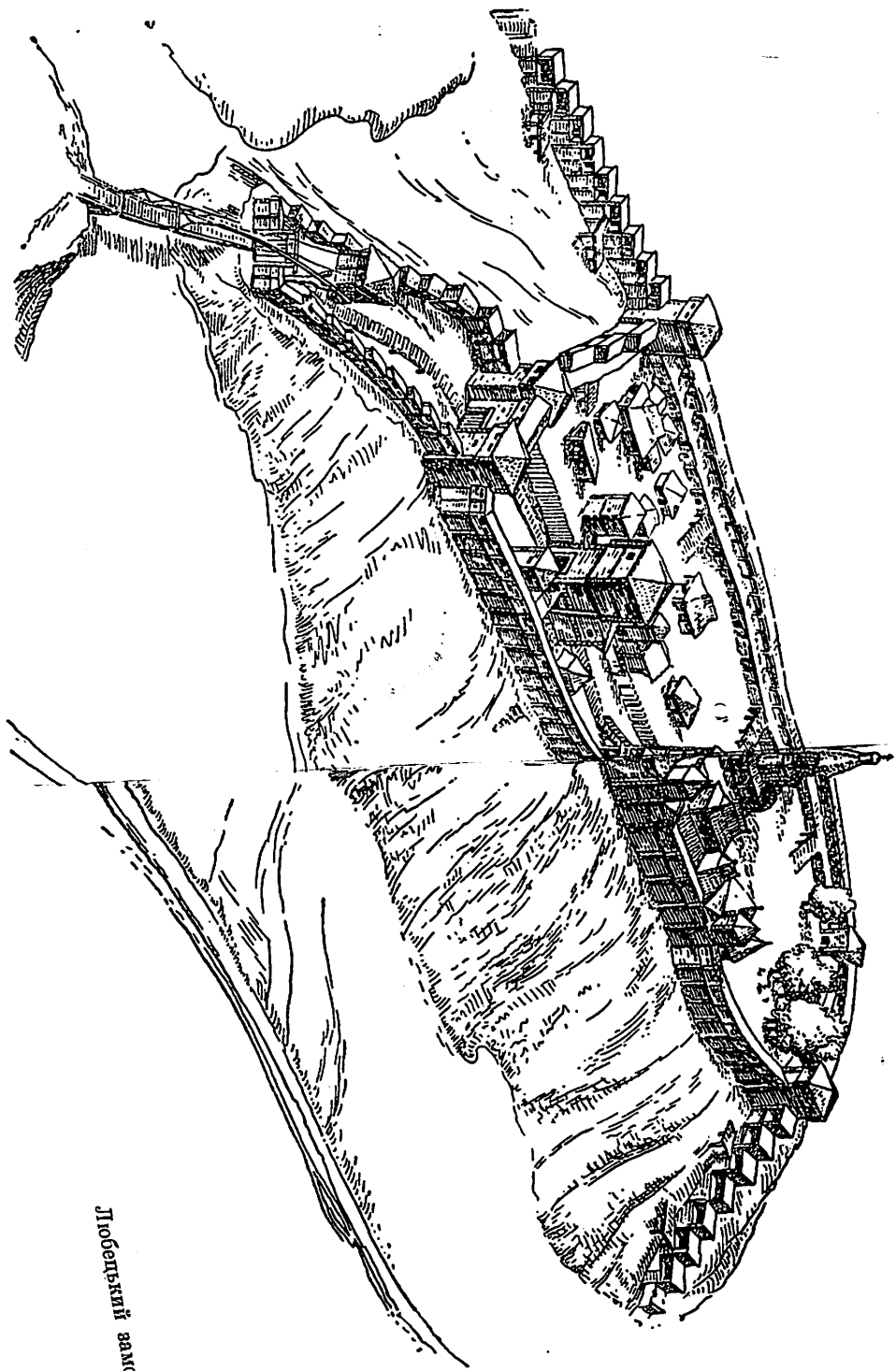
У 1097 р. відбувся відомий Любецький князівський з'їзд, в якому брали участь київський, переяславський, смоленський, чернігівський, володимир-волинський і тере-

бовльський князі. Віп мав своїм завданням припинити князівську міжусобну війну для організації спільної боротьби з степовими кочовиками — половцями, які в цей час чинили часті спустошувальні набіги на Русь. Як відомо, князі уклали між собою відповідний договір, який, на жаль, дуже швидко був порушений окремими з них. У XI—XII ст. Любеч входив до складу Чернігівського князівства.

Як і всі давньоруські міста, Любеч складався з великого укріпленого замка — кремля (дітинця), що належав князеві і був пристосований для проживання князівської сім'ї, та досить значного ремісничого району — посаду, оточеного широким насипним валом і ровом. На валу знаходилася стіна з дерев'яних зрубів — клітей. В систему валу входила також квадратна сторожова башта з подвійними дерев'яними стінами.

Замок Любеча мав свою власну оборонну систему, досить складну і добре влаштовану. Він займав невелику відособлену горбовидну висоту берега площею близько 100 × 35 м, що безпосередньо прилягала до низинного посаду. Розкопки на всій площі замка, здійснені академіком Б. О. Рибаківим у 1957—1960 рр., уперше в археологічній науці з такою повнотою дали змогу реконструювати феодальний замок давньоруського міста.

Любецький замок був відокремлений від посаду сухим ровом, через який перекинуто міст. В разі потреби його піднімали або опускали за допомогою канатів і колово-рота, поставленого в спеціальній мостовій башті. Від останньої вгору по схилу до головних в'їзних воріт ішла вимощена колодами дорога, з двох боків захищена обривними стінами. Головні ворота були в подвійній башті. Вони мали вигляд досить вузького тунелю довжиною близько 6 м з трьома дверима-заслонами. До башт над

Любецький замок. Рівнинна Русія

ворітьми з обох боків прилягали потужні оборонні укріплення замка, що оточували понад краєм усю його площу. Вони складалися з дерев'яних зрубів-клітей, до яких з внутрішнього боку були прибудовані рублені з дерева житла. Рівні покрівлі жител, засипані глиною, були бойовими площадками для захисників дерев'яних стін замка. Вхід на стіни був зроблений усередині замка у вигляді похилих дерев'яних настилів-східців.

Внутрішня площа дітинця була зайнята різноманітними будівлями і господарськими комплексами. Найголовнішими серед них були висока башта і палац. Башта мала 4 поверхи і потужні подвійні стіни. Вона була центром оборони замка і в разі нападу ворогів могла стати останнім оплотом його оборони. У глибоких її підвалах, у спеціально викопаних ямах, зберігалися значні запаси зерна і води. У підвалі башти був знайдений досить багатий скарб золотих і срібних речей (браслети, намисто, бляшки з перегородчастою емаллю, персні тощо). Вони, мабуть, належали боярину — господарю башти, який виконував у замку обов'язки управителя-коменданта.

Головною спорудою замка був триповерховий дерев'яний палац довжиною близько 40 і шириною 9—13 м. Центральну частину його другого поверху (площею 9×12 м) становив великий розкішний зал — палата. Саме в ньому, очевидно, відбувалися засідання давньоруських князів, що збиралися на з'їзд у Любечі. Перший поверх палацу складався з рублених господарських приміщень і жител слуг. Поряд з палацом стояла невелика дерев'яна церква, покрівля якої була обшита свинцевими листами. Скрему ділянку площі замка займали невеликі будівлі і глибокі ями, в яких зберігалися значні запаси продовольства, води, зброї, спорядження. Їх могло вистачити для мешканців замка (200—250 чол.) не менш як на

рік. Отже, Любецький замок міг витримати досить тривалу облогу. Про велику кількість різних запасів у таких давньоруських князівських замках того часу — «вина и медов и что тяжкого товара всякого до железа и до меди» — повідомляє літопис.

У 1147 р. Любецький замок був пограбований і спалений під час нападу на нього смоленського князя Ростислава. Тому під час розкопок виявлено дуже мало побутових та інших речей. Серед знайдених особливо цікаві шиферні пряслиці з написами на них, зробленими ремісниками, наприклад: «Иванко сделал это тебе, единственной дочери». На інших збереглися імена людей — Нежили, Степаниди і Миколая, а також літери азбуки від А до З. У другій половині XII ст. життя в Любецькому замку відновилося, але воно вже не було таким жвавим, як раніше. У 1240 р. він знову зазнав руйнування від монголо-татар.

Така історія Любеча, який був північними воротами південної частини Стародавньої Русі і важливим стратегічним пунктом та надійним форпостом Києва на Дніпрі.

ФОРТЕЦЯ НА СУЛІ

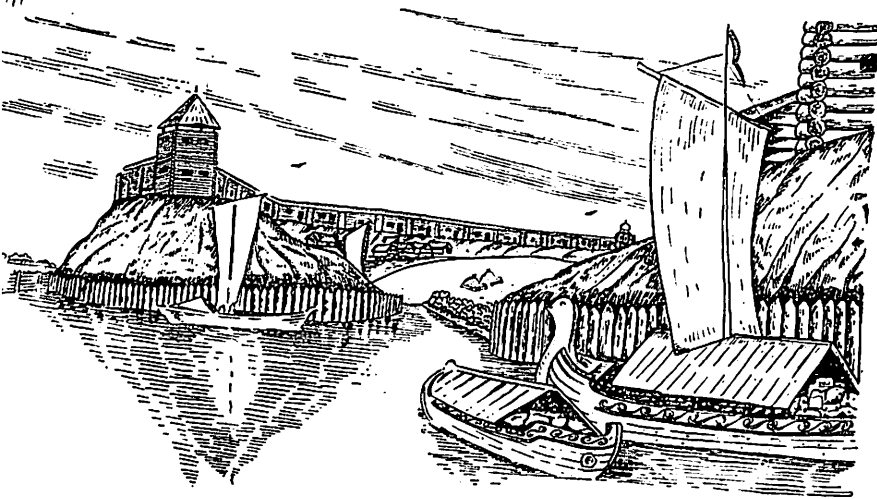
Давньоруська держава — Київська Русь, що виникла в кінці IX ст., дуже швидко вийшла на арену світової історії. Походи військових дружин князів Олега та Ігоря в першій половині X ст. примусили рахуватися з нею найбільшу державу того часу — Візантію. Розгром військами Святослава Болгарської держави на Волзі та Хозарського каганату і захоплення земель на Дунаї, а також намір князя перенести туди свою столицю, занепокоїли Візантію. Вона всі свої сили кинула на боротьбу з військами Святослава, і з великим напруженням їй удалося відстояти свої кордони. Немалу допомогу Візантії в цьому подали грізні кочовики причорноморських степів — печеніги.

Починаючи з другої половини X ст., вони стали основним ворогом Стародавньої Русі. Їх часті набіги на південні давньоруські землі, що безпосередньо межували з степом, приводили до знищення оброблюваних полів, спустошення поселень і масових убивств. Людей забирали в рабство. Печеніги загрожували давньоруським містам, добираючись до самого Києва. Вони перервали тривалі зв'язки Київської Русі з Візантією та Причорномор'ям і вбили князя Святослава на дніпрових порогах під час повернення його з Придунав'я в Київ у 972 р. Захист Київської держави від печенігів став загальнодержавною і загальнонародною справою. Очолив її великий київський князь Володимир. На боротьбу з печенігами піднявся весь народ; його подвиг у цій боротьбі знайшов відображення в давньоруському народному епосі, зокрема в баладах про подвиги богатирів Іллі Муромця, Добрині Нікітича, Альоші Поповича.

Для оборони Київської Русі та її головних південних міст — Києва, Чернігова, Переяслава — і були споруджені оборонні лінії на кордонах із степом. Основною серед них, першою від степових просторів і найвіддаленішою від Києва, була лінія по р. Сулі, за якою починалася вже печенізька (а пізніше половецька) земля. Походи давньоруських військ за Сулу вважалися значним успіхом. І пізніше, в кінці XII ст., коли замість печенігів степовими недругами Русі стали не менш кровожерні половці, автор «Слова о полку Ігоревім» так само високо оцінював значення оборонного рубежа по Сулі:

Іржуть коні за Сулою,
Слава дзвенить у Києві.

У часи князювання Володимира (980—1015 рр.) вздовж Сули, починаючи від впадіння в неї р. Ромен (сучасне місто Ромни Сумської області) до Дніпра, було закладено близько 20 фортець. На більшості з них, розташованих на відстані 10—20 км одна від одної, збереглися до наших днів їх залишки — городища з валами і ровами. Однією з найбільших таких фортець був Воїнь, розташований у гирлі Сули. Його городище поблизу колишнього села Воїнська Гребля Градизького району Полтавської області розкопувалось археологами в 1956—1959 рр. Тепер його рештки затоплені водою Кременчуцького моря. Городище давнього Воїня (а колись і саме місто-фортеця) займало невелике підвищення правого берега Сули (7 м над рівнем річки) і було з усіх боків оточене низиною заплавою. Розміри його — близько 900×400 м, площа — 27,6 га. Городище складалося з двох частин: так званого дітинця (кремля), півколом оточеного валом і ровом (площею близько 4,6 га), і посаду навколо нього.

Укріплена гавань Воїня на Сулі. Реконструкція.

Влаштування укріпленої частини городища Воїня мало свої особливості порівняно з більшістю сучасних йому міст-фортець, навіть на тій самій Сулі. Вал і рів оточували його не кільцем, а своєрідним півколом, розімкнуті кінці якого виходили до самого русла річки. Довжина валу і рову — близько 400 м, ширина валу — близько 35 м, висота його — 3—7 м. Ширина рову — близько 5 м, глибина — близько 2 м. Землею, виїнятою з рову, був насипаний вал, до якого з внутрішнього боку прилягала неширока площадка з житловими спорудами мешканців міста. Між цією площадкою і заплавною ділянкою внутрішньої частини дітинця, паралельно його оборонним валам, проходив досить широкий (10 м) рів довжиною

близько 300 м. Кінці рову сполучалися з Сулою і перетворювали його в своєрідну протоку річки, замкнену між оборонними спорудами, яка одночасно була внутрішньою гаванню міста. З боку річки місто оточував частокіл з добре загострених дубових паль. Останній доповнював укріплення з валу та рову і робив їх суцільними, круговими. Те, що Воїнь був не тільки фортецею, а й укріпленою гаванню, примушувало його мешканців будувати незвичайні оборонні споруди, обернені до річки своїм внутрішнім боком (а не зовнішнім, як звичайно).

Основу оборонних споруд становив земляний вал. На ньому була поставлена захисна стіна з двох рядів дерев'яних клітей, засипаних землею і піском. Криж частина стіни входила у вершину валу, а верхня підсилювалась над ним на висоту до 9—12 м. Зверху товстої стіни з зовнішнього боку була ще й тонка стіна з одного ряду дерев'яних колод, в якій були вирізані отвори-бійниці. Вершина товстої стіни являла собою бойову площадку для захисників міста під час його осади. Він складався з воріт, які захищала спеціальна башта, і підйомного моста через оборонний рів.

З внутрішнього боку валу, безпосередньо прилягаючи до нього і навіть входячи до його складу своїми задніми стінами, були розташовані рублені з дерева приміщення-кліті розміром у середньому 3,5×3 м. Одні з них були житлами, інші мали господарське призначення. В окремих з останніх знайдено різноманітні речі, що належали мешканцям фортеці. Так, в одній з них було виявлено 12 глиняних посудин, у тому числі з перегорілим зерном проса і пшениці, та рештки трьох дерев'яних бочок з перегорілим зерном проса, пшениці і гороху. В іншій кліті знайдено чотири глиняних горщики, рештки двох дерев'яних

мисок, дві свинцеві гирі, візантійську монету, залізну сокиру, долото, бронзовий браслет, двоє шиферних пряслиць, скляний браслет, точильні бруски, горілу пшеницю тощо. Зверху кліті (їх було близько ста) перекриті дерев'яними настилами і засипані землею.

На площадці вздовж валу, всередині фортеці, були наземні і трохи заглиблені в землю житла, чотирикутні в плані, розміром від $3,6 \times 3,8$ до 6×4 м, з глинобитними печами. Такі житла були і на посаді, поза межами фортеці. Там жили люди, які обслуговували її гарнізон. Поряд був могильник міста.

Гарнізон Воїня складався з військових дружинників. Кількість їх досягала ста — за числом клітей, кожна з яких, очевидно, належала окремій сім'ї дружинника. Крім військової служби, вони, як і жителі посаду, займалися ремеслом, землеробством і скотарством. Про все це свідчать знахідки — зброя (мечі, шаблі, сокири, наконечники списів і стріл, уламки луків, кістені, куски кольчуг, частини панцирів, кінська зброя тощо); землеробські знаряддя (наральник, чересло, серпи, коси, жорна); зерно пшениці, жита, проса і гороху, обгорілого печеного хліба; кістки домашніх тварин (великої і малої рогатої худоби, коней, свиней). Ремісники обробляли залізо і дерево, шкіру і кістку, виготовляли глиняний посуд, тканини, взуття і одяг.

Значну роль у житті міста займала торгівля — внутрішня і зовнішня. По Сулі з глибинних районів Русі йшли кораблі з товарами до Дніпра і потім угору по ньому до Києва. У Воїні, в його гавані, захищеній міцними укріпленнями, збиралися кораблі купців, що пливли з півночі на південь, у Візантію, щоб організуватися в каравани для дальшого просування через небезпечні печенізькі (пізніше половецькі) степи. Про торгівлю

Воїня і у Воїні свідчать знайдені в ньому немісцеві матеріали і речі, пов'язані з торгівлею, — свинцеві гирки, пломбіри, шаблі, кольчуги, панцирі, скляні браслети, намисто, шиферні пряслиці тощо. Іноземними були візантійські, причорноморські і хозарські монети X—XII ст., амфори та інші предмети.

Виникнувши в кінці X ст., як військова фортеця на південному кордоні Київської держави, Воїнь вірно служив їй до кінця XII ст. спочатку проти печенігів, а потім проти половців. Але феодальні міжусобиці, що точилися на Русі в цей час, дуже послабили військову могутність держави. Цим скористалися половці, які почали нападати на її кордони. Перших таких нападів зазнала оборонна лінія по Сулі. Особливо спустошливі набіги чинив половецький хан Кончак, що в кінці 70-х рр. XII ст. об'єднав під своєю владою майже всі половецькі орди. У 1184 р. загопи Кончака напали на Посулля і захопили його. Міста і села, у тому числі і Воїнь — він був розруйновані. Перестав існувати і фортеця по Сулі, були громлений і спалений. Сліди руйнувань і пожежі зустрічалися при розкопках у всіх районах міста, але вже і на посаді. Трохи пізніше там знову жили люди, але вже недовго — до навали монголо-татар. Після них життя на місці Воїня вже не відновлювалось до наших днів.

Нерозкопані рештки міста-фортеці Воїня потроху розвивають хвилі Кременчуцького моря. Час від часу вони вимивають з городища ті або інші давні речі — свідки героїчної історії одного з південних форпостів Стародавньої Русі.

МИНУВШИНИ СВДІКИ ХВИЛЮЮЧІ

И кто убо не возлюбит киевского княженца,
понеже вся честь и слава, и величество, и
глава всем землям русским—Киев.

Давньоруський літопис.

Так високо цінував Київ літописець. Далеко розноси-лася слава міста-красеня на високих кручах повноводного Дніпра. Багате місто, столиця Стародавньої Русі, Київ з давніх часів привертав до себе увагу співвітчизників і іноземців, друзів і недругів. Протягом своєї багатовікової історії він не раз зазнавав нападів ворогів, що намагалися його пограбувати і поневолити. Вже з X ст. йому починають загрожувати степові кочовики печеніги, а пізніше половці. Щоразу кияни дружно ставали на захист свого міста і здобували перемогу. Ось що писав з цього приводу О. С. Пушкін в поемі «Руслан і Людмила»:

Злякалось військо печенігів;
Завзяті степових набігів
Прудких скликають скакунів,
Перечити не сміють долі,
І з диким стогоном у полі
Біжать від київських мечів...

Захист столиці був справою всього населення Стародавньої Русі. Боротьба ця оспівана в билинах про славних богатирів Іллю Муромця, Добриню Нікітича, Альошу Поповича, образи яких чудово передані на відомій картині видатного російського художника Васнецова «Три

богатири». Одна з билин розповідає, як Ілля Муромець, звертаючись до воїнів, закликає їх іти на захист Києва:

Вы русские могучие богатыри
Вы седлайте-тко добрых коней
А и садитесь вы на добрых коней
Поезжайте-тко да во раздольице чисто поле
А й под тот славный стольный Киев-град...
Вы стойте за веру за отечество
Вы стойте за стольный Киев-град
За вдов за сирот за бедных людей.

Особливо тяжка доля спіткала киян під час нападу на місто монголо-татарських полчищ хана Батия в 1240 р. Ще в 1239 р. татари на чолі з Менгу-ханом з'явилися на лівому березі Дніпра. У проміннях сонця перед ними виблискували позолочені бані церков, височіли кам'яні будівлі великого і багатого міста. Навіть вони, варварикочовики, були вражені красою Києва. Як записав літописець, Менгу-хан «удивися красоте его и величеству его». Він запропонував киянам без бою здати йому місто, але кияни з обуренням відкинули цю зухвалу вимогу. Менгу-хан змушений був відійти від міста. Восени 1240 р. татари знову з'явилися під Києвом, на цей раз з величезним військом, в якому були їх відомі полководці Бурундай-багатур, Себедай-багатур і Менгу-хан. На чолі всього війська стояв хан Батий. Літописець записав цю подію так: «Приде Батий Киеву в силе тяжьце многомножеством силы своей и окружи град и остолпи сила татарская и бысть град в объдержаньи велице... И не бе слышати от гласа скрипанья телег его, множества ревення вельблуд его и рьжания от гласа стад конь его...»

Галицький князь Данило, якому належав тоді Київ, залишив у місті воєводою тисяцького Дмитра. На боротьбу проти монголо-татар дружно піднялися всі кияни. Батий

поставив стінобитні машини — пороки біля міських воріт, намагаючись з ходу пробити їх, але зусилля татарського війська довго залишалися безрезультатними, бо воно наражалося на героїчний опір киян. Нарешті, пробивши Лядські ворота, татари ввірвалися в «місто Ярослава», але кияни не здавалися, билися відчайдушно і до кінця. Як передає літописець, рукопашна битва була такою гарячою, що тільки й чути було «лом копейний и щет склепание, стрелы омрачиша свет побеженным». На деякий час татари були зупинені перед воротами «міста Володимира», але потім прорвалися і через них.

Кияни на чолі з воєводою Дмитром, тяжко пораненим у бою, захищаючи кожну п'ядь, кожний двір і будинок, відступали до Десятинної церкви, якій випала доля бути останнім оплотом оборони міста. За допомогою стінобитних машин 6 грудня 1240 р. Десятинна церква була зруйнована. Під її руїнами загинули останні захисники Києва.

Літописець дуже скупо описує цю трагічну сторінку історії міста. Значно більше розповідають про це археологічні розкопки. Нижче підлоги Десятинної церкви під час розкопок була виявлена, наприклад, яма глибиною 5 м з початим бічним ходом на дні, засипана зверху уламками від зруйнованої будівлі. В ямі лежали кістки чотирьох людей. Один з них належав, очевидно, ювеліру, бо при ньому було 36 ливарних формочок для виготовлення золотих і срібних прикрас. Серед речей в ямі цікаві меч і шолом, 6 срібних медальйонів, клапті тканини з нашитими золотими бляшками і низками перлин, срібна шийна гривна, венеціанська монета початку XIII ст. з припаяним вушком, золота каблучка з сканню, хрестики, дерев'яні посудини, скляний браслет, бронзовий наперсток, залізні ножі і ключі.

Як вважає професор М. К. Каргер, що провадив ці розкопки, яма була тайником Десятинної церкви, де зберігалися церковні цінності. Під час облоги церкви татарами її захисники вирішили скористатися з нього, прокопати підземний хід і вибратися на волю. Про це свідчили знайдені в ямі два заступи і два дерев'яних відра з вірьовками для витягування землі. Але здійснити свого наміру люди не встигли.

Жахливу картину розорення міста татаро-монголами передають і інші знахідки. Так, були розкопані рештки житла — напівземлянки. Так, належала реміснику-художнику. На долівці житла зберігся весь його інвентар, який був там під час катастрофи. У великій глиняній амфорі, що стояла під столом, збереглися перегорілі зерна пшениці, а біля груби в глиняному горщику — обвуглені рештки пшоняної каші з устромленою туди дерев'яною ложкою. На підлозі лежав обгорілий скелет kota. Тут же були знайдені сокира, свердло, тесло, скобель, бронзова лампада і 14 маленьких глиняних горшечків з різноколірними фарбами, понад 600 з янтарю у вигляді готових виробів (хрестиків, бусин), напівфабрикатів і уламків. Житло згоріло, а його господар загинув у тяжкі грудневі дні 1240 р. 700 років речі з житла художника пролежали в землі. Потім вони були виставлені в Державному історичному музеї УРСР.

Недалеко від цього житла були розкопані рештки іншого, в якому серед різних побутових глиняних посудин знайдено велику посудину, вкопану в підлогу. У цій посудині зберігали зерно. Там же виявлено двос жореп для розмелювання зерна, залізні вироби, скляні браслети і золота монета. Незвичайною була знахідка на сходинці до житла — розбита на куски велика амфора-корчага, а між кусками — понад 1300 бусин з гірського кришталю

і сердоліку. Можна собі навіть уявити, як, вибігаючи з житла, що вже було охоплене полум'ям пожежі, поспішаючи, чоловік тримав у руці свої дорогоцінні речі, але, спіткнувшись об поріг, випустив амфору з рук. Вона розбилась, але збирати розсіпане їже не було часу.

Розкопки на території «міста Володимира» яскраво відтворюють останні години героїчної боротьби киян з татарами і міру зруйнування міста. Зруйнувавши Київ, монголо-татари пішли на інші давньоруські міста. Але героїчний опір народу, у тому числі і героїчних захисників Києва, надзвичайно послабив їх силу і стримав їх наступ на захід, урятувавши країни Центральної і Західної Європи від тяжкого поневолення.

ЛІТЕРАТУРА

- «Античные города Северного Причерноморья», 1. М.—Л., Изд-во АН СССР, 1955.
- Бонч-Осмоловский Г. А., Палеолит Крыма, вып. 1, М.—Л., Изд-во АН СССР, 1940.
- Брайчевський М. Ю., Коли і як виник Київ, К., Вид-во АН УРСР, 1963.
- Граков Б. М., Скифи, К., Вид-во АН УРСР, 1947.
- Довженко В. Й., Гончаров В. К., Юра Р. О., Древньоруське місто Воїнь, К., «Наукова думка», 1966.
- Каргер М. К., Древний Киев, М.—Л., Изд-во АН СССР, 1957.
- Кривцова-Гракова О. А., Бессарабский клад, М., Изд-во Гос. ист. музея, 1949.
- Лагодовська О. Ф., Шапошнікова О. Г., Макаревич М. Л., Михайлівське поселення, К., Вид-во АН УРСР, 1962.
- Липдер И. М., Шахматы на Руси, М., «Наука», 1964.
- Нариси стародавньої історії Української РСР, К., Вид-во АН УРСР, 1957.
- Пассек Т. С., Перпозизация трипольских поселений, М.—Л., Изд-во АН СССР, 1957.
- «По следам древних культур», Древняя Русь, М., Культпросветиздат, 1953.
- Рыбаков Б. А., Первые века русской истории, М., «Наука», 1964.
- Рыбаков Б. А., Ремесло Древней Руси, М., Изд-во АН СССР, 1948.
- Самоквасов Д. Я., Могилы русской земли, М., 1908.
- Славин Л. М., Древний город Ольвия, К., Изд-во АН УССР, 1951.
- Сміленко А. Т., Глодоські скарби, К., «Наукова думка», 1965.
- Смирнов А. П., Скифы, М., «Наука», 1966.

Хвойка В. В., Древние обитатели Среднего Приднепровья, К., 1913.

Шовкопляс І. Г., Археологічні дослідження на Україні, К., Вид-во АН УРСР, 1957.

Шовкопляс І. Г., Мезинская стоянка, К., «Наукова думка», 1965.

Шульц П. Н., Мавзолей Неаполя скифского, М., «Искусство», 1953.

СЛОВНИК МАЛОВІДОМИХ ТЕРМІНІВ

Акрополь — найвища укріплена частина античних (старогрецьких) міст (від грецьких слів «акрос» — високий і «поліс» — місто).

Анімізм — первіснi вірування людей в існування душі і можливість її самостійного життя (від латинського слова «аніма» — душа).

Античність — давній період історії Греції і Риму (від грецького слова «антиквіс» — давній).

Антропоморфний — людиноподібний (від грецьких слів «антропос» — людина і «морфе» — вигляд, форма).

Археoантропи — найдавніші люди (від грецьких слів «археос» — дуже давній і «антропос» — людина).

Археологія — наука, що вивчає давню історію людства на основі речових джерел (від грецьких слів «архайос» — стародавній і «логос» — слово, наука).

Ашельська пора — середня пора раннього палеоліту (від місечка Сент-Ашель у Франції).

Борисфен — старогрецька назва Дніпра.

Бронзовий вік — пізня пора епохи міді-бронзи, для якої характерне поширення виробів з бронзи.

Гіпаніс — старогрецька назва Південного Бугу.

Горельєф — скульптурне зображення або орнамент, що виступає над поверхнею предмета (від французьких слів високій і рельєф).

Городище — поселення, укріплене валами (стінами) і ровами; залишки давнього міста.

Діагностика — розділ медицини, що вивчає методи розпізнавання характеру захворювання і стан здоров'я хворого.

Дніпровське Надпоріжжя — частина Дніпра між Дніпропетровськом і Запоріжжям, де були пороги, що тепер затоплені водоскопом.

Дромос — закритий коридор, що веде до поховального склепу.

Емпорій — торгова факторія (місце обміну, товарів) стародавніх греків у районах їх колонізації.

Енеоліт — мідно-кам'яний вік (від латинського слова «енеус» — мідний і грецького слова «літос» — камінь). Те саме, що й мідний вік.

Епоха міді-бронзи — епоха існування виробів з міді і бронзи. Часто поділяється на мідний і бронзовий вік.

Забора — града каменів у руслі річки.

Істр — старогрецька назва Дунаю.
Кераміка — вироби з обпаленої глини (від грецького слова «керамос» — глина).
Кремація (крематорій) — спалення тіла померлого (місце, де спалюють трупи) (від латинського слова «кремаціо» — спалювання).
Кремль (дітинець) — укріплена валами (стінами) і баштами частина міста Стародавньої Русі. Те саме, що акрополь.
Кромлех — кругла викладка з каменю на місці поховання (від бретонських слів «кром» — коло і «лех» — камінь).
Культурний шар — шар землі на поселеннях, в якому містяться залишки господарського і побутового життя людей.
Курган — насип із землі або каменю над похованням (від татарського слова «горб»).
Мавзолей — монументальна надмогильна споруда (від гробниці царя малоазійської держави Карії Мавзола — IV ст. до н. е.).
Магія — первісне вірування людей у можливість впливу на сили природи за допомогою чаклунських обрядів і заговорів (від грецького слова «магія» — чаклунство).
Мадленська пора — заключна пора пізнього палеоліту (від французької печерної стоянки Ла-Мадлен).
Матріархат (материнський рід) — ранній етап родової організації людського суспільства (від латинського слова «матріс» — мати і грецького слова «архе» — влада).
Меандр — складний лінійний (геометричний) орнамент у вигляді ламаних і закруглених ліній (від назви р. Меандр у Малій Азії, яка має дуже покручене русло, що нагадує завитки орнаменту).
Мезоліт — проміжна (перехідна) епоха між палеолітом і неолітом (від грецьких слів «мезос» — середній і «літос» — камінь).
Мідний вік — рання пора епохи міді-бронзи, для якої характерне поширення виробів з міді. Те саме, що й енеоліт.
Мозаїка — зображення і орнамент, викладені з різноколірних кусочків каменя, скла, дерева, металу та інших матеріалів (від італійського слова «мозаїко» — суміш).
Мустьєрська пора — заключна пора раннього палеоліту (від назви печерної стоянки Ла-Мустьє у Франції).
Неандертальська людина (неандерталець) — давній фізичний тип первісної людини, попередник і безпосередній предок сучасних людей (від назви долини Неандерталь поблизу м. Дюссельдорфа в Західній Німеччині).
Некрополь — велике кладовище стародавніх міст (від грецьких слів «некрос» — мертвий і «поліс» — місто; дослівно «мертве місто»).

Неоліт — новий кам'яний вік (від грецьких слів «неос» — повний і «літос» — камінь).
Оріньяко-солютрейська пора — рання пора пізнього палеоліту (від назв французьких стоянок Оріньяк і Солютре).
Палеоліт — стародавній кам'яний вік (від грецьких слів «палайос» — стародавній і «літос» — камінь).
Палеонтологія — наука про викопні організми.
Патріархат (батьківський рід) — пізній етап родової організації людського суспільства (від грецького слова «патріархес» — праотець, глава роду, родоначальник).
Первісне стадо — найдавніша форма організації суспільства.
Поліс — по-грецькому місто.
Понт Евксінський (Гостинне море) — старогрецька назва Чорного моря.
Поховальний інвентар — речі, що супроводять померлих у похованнях.
Прогностика (прогноз) — передбачення змін в розвитку і наслідків явищ і процесів (в тому числі й хвороб в медицині).
Ранній залізний вік — епоха появи і поширення залізних виробів.
Саркофаг — масивна гробниця з каменю або дерева (від грецького слова «саркофагос»).
Стилізація — умовна декоративна передача предметів і явищ реальної дійсності.
Схематизація — спрощене зображення предметів і явищ реальної дійсності (від грецького слова «схема» — образ, вигляд).
Таурика (Таурида) — старогрецька назва Криму (від назви стародавнього населення гірських районів півострова — таврів).
Тирас — старогрецька назва Дністра.
Тотемізм — первісне вірування людей у спорідненість з тваринами і рослинами, яких вони вважали покровителями і предками своїх родових колективів (від слова північноамериканських індіанців «тотем», що означає «його рід»).
Фреска — розпис стін водяними фарбами по сирій штукатурці (від італійського слова «фреско» — свіжий).
Царград (Константинополь) — місто на березі Босфорської протоки, столиця Візантійської (Східної Римської) імперії. Тепер турецьке місто Стамбул.
Цем'янка — суміш вапна і товченої цегли.
Цитадель — дуже укріплена частина міста, фортеця, замок (від італійського слова «цітаделе» — місто).

ЗМІСТ

Передмова	5
З темряви кримських печер	9
Давні будівничі і художники	15
Там, де тепер Київ	24
На дніпрових порогах	28
Землероби мідного віку	38
Крематорії і кургани	46
У придніпровських степах	51
Про що розповіли речі	60
Скотарі і воїни	67
Мавзолей Неаполя скіфського	79
Трагедія на Сувої	84
Стародавні греки в Причорномор'ї	91
Щасливе місто	103
Свідки походів і відваги	112
Легенда і дійсність	121
Таємниця Чорної Могили	126
Київський кремль	133
Давньоруські умільці	140
Ладдя штурмує короля	147
Любеч — місто давнє	152
Фортеця на Сулі	158
Минувшини свідки хвилюючі	164
Література	169
Словник маловідомих термінів	171

Анна Михайлівна Шовкопляс,
Іван Гаврилович Шовкопляс.

ПУТЕШЕСТВИЕ В ГЛУБИНУ ВЕКОВ.

(на українському мові)

Издательство «Радянська школа»
Комітета по печаті при Совете Міністрів
Української ССР

Редактор В. А. Безродна
Художній редактор Ю. І. Золотов
Оформлення художника Б. Правдиного
Технічний редактор Н. М. Горбунова
Коректор Л. П. Нікітіна

Здано до набору 4/XI 1967 р. Підписано до
друку 28/VIII 1968 р. Папір 70 x 108¹/₃₂, друк. № 1.
Умовн. арк. 7,7; видавн. арк. 6,96. Тираж 22000.
БФ 028058.

Видавництво «Радянська школа»
Комітету по пресі при Раді Міністрів
Української РСР
Видавн. № 19:67. Ціна 28 коп.

Надруковано з матриць Книжкової фабрики ім.
М. В. Фрунзе Комітету по пресі при Раді Міні-
стрів УРСР, Харків, Донець-Захаржевська 6/8, в
Книжковій друкарні «Комуніст» Комітету по пресі
при Раді Міністрів УРСР, Харків, Пушкінська, 29.
Зам. 309.

У 1968 році видавництво „Радянська школа“ випустило в світ для учнів середньої школи „Книгу для читання з історії Української РСР“ (з 1917 року до наших днів), ч. III, за редакцією члена-кореспондента АН УРСР Гуржія І.О., 26 арк., ціна 1 крб. 30. коп.

КНИГА складається з науково-популярних нарисів, у яких в хронологічній послідовності висвітлено найважливіші події з історії Української РСР, починаючи з Великої Жовтневої соціалістичної революції до наших днів.

У КНИЗІ розповідається про боротьбу за встановлення Радянської влади на Україні, про роль В. І. Леніна у створенні й розвитку Української Радянської держави, про героїв громадянської війни, а також про будівництво соціалізму і комунізму. Ряд парців присвячено визначним діячам української культури.

КНИГУ можна придбати або замовити звичайною поштовою листівкою в будь-якому магазині „Укркнига“ та споживчої кооперації.
Для придбання книги користуйтеся також послугами магазинів та відділів „Книга—поштою“ облкниготоргів або Республіканського магазину „Книга — поштою“ (м. Київ-117, вул. Попудренка, 30).